

PROGRAMUL ICONOGRAFIC AL BISERICII SF. GHEORGHE A MĂNĂSTIRII VORONEȚ.

Biserica actualei mănăstiri Voroneț din județul Suceava, cu hramul *Sf. Mare Mucenic Gheorghe*, a fost ridicată, după cum ne mărturisește pisania¹, în scurta perioadă cuprinsă între lunile mai și septembrie a anului 1488. Din punct de vedere arhitectural, ea aparține primei etape a *stilului clasic moldovenesc*. Programele iconografice ale locașurilor ce țin de acest stil sunt extrem de bine adaptate arhitecturii edificiilor, inclusiv sistemului de boltire în care diminuarea diametrului și greutatea turlei se obține prin introducerea unui rând suplimentar, etajat, de arce diagonale², – procedeu constructiv ce duce, în mod inevitabil, la dublarea numărului de pandantivi. Acest sistem de boltire, numit de către istoricii de artă *boltă moldovenească*³, pare să fi fost folosit pentru prima dată la Pătrăuți (1487) și la Milișăuți (1487)⁴, fiind ulterior, cu brio, aplicat și în cazul Voronețului.

Pictura din spațiile naosului și altarului bisericii *Sf. Gheorghe* ține de epoca lui Ștefan cel Mare. După toate probabilitățile, ea a fost executată între luna iulie a anului 1496 și primăvara următorului an 1497. Pictura din pridvorul Voronețului precum și pictura exterioară a fațadelor sunt realizate în anul 1547, din inițiativa mitropolitului Grigore Roșca.

Tematica picturilor murale a bisericii Sf. Gheorghe urmează, dar și îmbogățește, tradițiile artei de sorginte bizantină. Ansamblul frescelor interioare impresionează prin claritatea, rigoarea și specificitatea programului iconografic, iar stilul lor – prin forța de expresie a ductului și prin gravitatea gamei cromatice.

Spațiul turlei bisericii este rezervat imaginii Pantocratorului în calotă⁵ și imaginilor ierarhiilor – serafimilor, arhanghelilor, profeților și apostolilor – pe pereții interiori ai tamburului⁶. Pantocratorul de la Voroneț prezintă o imagine impunătoare, în care tipologia rigidă bizantină a chipului a fost în mare parte înviorată de maniera personală de tratare a vestimentației și a aureolei (ce cuprinde la colțuri simbolurile evangheliștilor!).

În pandantivii mici de la baza tamburului turlei sunt reprezentați cei patru evangheliști. Intradosurile arcurilor superioare, ce susțin pandantivii mici, sunt decorate cu figuri din Vechiul și din Noul Testament, amplasate a câte trei. Imaginile centrale de pe fiecare intrados sunt zugrăvite

¹ „Io Ștefan Voievod, din mila lui Dumnezeu Domn al Țării Moldovenești, fiul lui Bogdan Voievod, a început a zidi acest hram la Mănăstirea Voroneț, în numele Sfântului și Slăvitului și Marelui Mucenic și purtătorului de biruință Gheorghe în anul 6996 (1488 – C. C.) în luna mai 26, luni, după pogorârea Sfântului Duh, și s-a săvârșit în același an, în luna septembrie, 14” – Apud: Monahia Elena Simionovici, *Sfânta Mănăstire Voroneț. O vatră de istorie românească și de spiritualitate ortodoxă*, Sibiu, 2001. p. 11.

² A căror nașteri se află deasupra cheilor arcelor mari.

³ Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic de artă medievală românească*, B., 1976, p. 63.

⁴ Biserică distrusă în anii Primului Război Mondial. Vezi: Vasile Drăguț, *Dicționar enciclopedic...*, p. 204.

⁵ Chipul *Pantocratorului* este încadrat de imaginile simbolurilor evangheliștilor: a leului, vulturului, taurului și îngerului.

⁶ Imagini aranjate în patru registre consecutive suprapuse.

bust și incluse în medalioane, pe când imaginile laterale sunt zugrăvite în toată statura, de-a lungul curbei arcului. Astfel, îi avem aici reprezentați: la nord-est pe *patriarhul Avraam* între *Isaac* și *Jacob*, la sud-est pe *Iisus Emanuel* între *Ioan Botezătorul* și o *imagine neidentificată* (posibil, *profetul Isaia*⁷), la sud-vest pe *Pantocrator* între *profetul Zaharia* și *Gavriil, îngerul Domnului* (Luca, I, 11 – 20), la nord-vest pe *Dumnezeu Tatăl* figurat ca *Cel Vechi de Zile*⁸ între *Iisus Emanuel* și *Iisus Pantocrator* (cu *Evanghelia închisă în mâna stângă*). Recent, Constanța Costea a demonstrat dependența totală a selecției figurilor de pe intradosuri de frontispiciile⁹ manuscriselor grupului *Parisinus Graecus 74*¹⁰.

Cât privește timpanele delimitate de intradosuri și pandantivii mari, aici putem vedea următoarele scene: pe timpanul sud-vestic *Buna Vestire* și *Nașterea Domnului*, pe cel sud-estic *Predica Sf. Ioan Botezătorul* (Marcu, 1, 7-8) și *Botezului Domnului*, pe tot cuprinsul celui nord-estic două scene din *Cartea neamului lui Iisus* (Matei, 1, 6; 1, 11), pe cel nord-vestic *Ioan Botezătorul mărturisind pe Iisus* (Ioan, 1, 7) și *Harul și Adevărul* (Ioan, 1, 17). Deosebit de interesantă este imaginea dublă de pe timpanul de nord-est. De fapt, după cum ne demonstrează inscripțiile slavone – “*Iesei a născut pe David regele*”¹¹ și “*Iosia a născut pe Iehonia și pe frații lui, la strămutarea în Babilon*”¹² – aici avem reprezentate două subiecte din *Genealogia*¹³ lui Hristos. La Voroneț, aceste subiecte sunt amplasate astfel, încât în centru apare regele David, în picioare, situat între strămoși și regi ai Iudeii. În partea dreaptă a timpanului poate fi observat și regele Solomon, așezat pe tron.

Pendantivii arcelor mari prezintă patru scene din *Ciclul Cristologic*, după cum urmează: *Întoarcerea din Egipt în pământul lui Israel*¹⁴ (Matei, 2, 21) la nord-est, *Aflarea Botezătorului în*

⁷ Ion I. Solcanu și Pr. Costache Buzdugan îl identifică pe acest profet cu Ilie. Vezi: Ion I. Solcanu, Pr. Costache Buzdugan *Biserica Voroneț*, ed. Mănăstirea Neamț, 1984, p. 16.

⁸ În perioada bizantină *Cel Vechi de Zile* era identificat cu *Iisus Hristos*. Despre acest lucru vorbesc inscripțiile icoanelor bizantine în care figurează textul „*Iisus Hristos Cel Vechi de Zile*”. Dar în perioada postbizantină *Cel Vechi de Zile* a început să fie în mod greșit confundat cu imaginea *Tatălui*, adică a *Primei Persoane din Sf. Treime*. În cazul imaginii de la Voroneț este vorba în mod indubitabil de imaginea *Tatălui*, întrucât se poate citi inscripția slavonă „*Otef*” (= „*Tatăl*”), pictată cu vopsea albă în stânga și dreapta nimbului.

⁹ Se au în vedere figurile din medalioanele secundare, ce „însoțesc” imaginile evangheliștilor Matei, Marcu, Luca și Ioan din medalioanele principale ale frontispiciilor de la începutul textului fiecărei evanghelii.

¹⁰ Constanța Costea, *John, the Persian's Emperor*, RRHA, T. XLV, 2008, p.32. Referitor la manuscrisele acestei serii vezi monografia: Emil Dragnev, *O capodoperă a miniaturii din Moldova medievală. Tetraevanghelul de la Elizavetgrad și manuscrisele grupului Parisinus Graecus 74*, Chișinău, 2004.

¹¹ Matei 1, 6.

¹² Matei 1, 11.

¹³ *Genealogia lui Hristos* precede – într-o versiune mai redusă – marele subiect înrudit al *Arborelui lui Iesei* de pe fațadele monumentelor primei jumătăți a secolului XVI, inclusiv de pe fațada de sud a Voronețului. Tema *Genealogiei lui Iisus Hristos* a fost studiată în detaliu de Constanța Costea. După părerea acestei cercetătoare, frescele din timpanul de nord-est al Voronețului, din intradosul arcului triumfal de la Bălinești și din timpanele calotei naosului de la Arbore au ca prototip ilustrațiile corespunzătoare din manuscrisele ciclului *Parisinus Graecus 74*, protograful cărora a fost executat în secolul al XI-lea la mănăstirea Studion din Constantinopol. Cercetările codicologice au arătat că la sfârșitul secolului XV putea circula în Moldova o variantă databilă cu sfârșitul de secol XI a prototipului bizantin sau o copie miniată a acestuia din anul 1356 (pentru țarul bulgar Ivan Alexandru) despre care, grație unei consemnări scrise, se știe că a trecut și prin teritoriul Moldovei medievale. Vezi: Constanța Costea, *Referințe livrești în pictura murală moldovenească de la sfârșitul secolului XV*, în Anuarul Institutului de Istorie “A. D. Xenopol”, XXIX, Iași, 1992, p. 277 – 283, fig. 1 – 4.

¹⁴ Ce cuprinde și *Visul lui Iosif* (Matei, 2, 19 – 20).

deșert de către Iisus (Ioan, 1, 29)¹⁵ la nord-vest, *Nașterea Sf. Ioan Botezătorul* (Luca, 1, 57 – 58) – în redacție abreviată¹⁶ – la sud-vest, *Ioan Botezătorul în temniță și Iisus adresându-se poporului: „Pocăiți-vă și credeți în Evanghelie”* (Marcu, 1, 14 – 15) – la sud-est. În selecția voronețiană a acestor imagini, absolut atipică pentru decorul marilor pandantivi, precum și în iconografia propriu-zisă a scenelor pictate, se resimte o puternică influență a ilustrației de carte din acea epocă, în mod special a anluminurilor tetraevangheliarelor din grupul *Parisinus Graecus* 74¹⁷.

Pictura din spațiul altarului Voronețului este determinată de tematica liturgică. Sub reprezentarea tradițională din concă a *Fecioarei Maria cu Iisus pe genunchi, asistată de patru arhangheli*, avem o friză cu imagini de serafimi pictați în tonalități roșii și verzi, după care vin scenele din ciclul euharistic: *Cina cea de taină, Împărtășania apostolilor cu pâine, Împărtășania apostolilor cu vin și Spălarea picioarelor*. Între cele două imagini ale *Împărtășaniei*, în glaful ferestrei din axa altarului putem vedea imaginea lui *Hristos-Agneț*¹⁸ *în potir*, acoperit cu un aer, și asistat de doi îngeri-diaconi (posibil, de arhanghelii Mihail și Gavriil?).

Registrul inferior al absidei altarului este ocupat de sfinții ierarhi – părinți ai teologiei și bisericii creștine. În stânga și în dreapta glafului ferestrei cu imaginea *Agnețului în potir*, sunt reprezentați sfinții Vasile cel Mare și Ioan Gură de Aur. După acești mari ierarhi ai bisericii și autori de liturghie, urmează, respectiv – la stânga – sfinții Grigorie¹⁹, Nicolae, Gherman²⁰, Mitrofan, Petru al Alexandriei; – la dreapta – sfinții Chiril al Alexandriei, Atanasie cel Mare, Spiridon, Andrei²¹ și Metodie²². Imaginile arhidiaconilor Ștefan – la nord – și Prohor – la sud – flanchează și încheie șirul ierarhilor pictați în absida altarului Voronețului.

În proscomidie²³ sunt pictate imaginile *Sacrificiul lui Avraam*²⁴ și *Iisus Hristos în mormânt, având alături pe Maica Domnului*. Din punct de vedere tematic, cea de a doua din aceste imagini este strâns legată de imaginea, deja amintită (!), a *Sf. Petru al Alexandriei* din ciclul ierarhilor. De fapt avem aici o aluzie directă la *Viziunea Sf. Petru al Alexandriei* – viziune, reprezentată, de obicei, în spațiul proscomidiilor bisericilor ortodoxe.

¹⁵ Ioan, 1, 29, 35 – 49.

¹⁶ Fără episodul refuzului Elisabetei de a-l numi pe Ioan Zaharia (Luca, 1, 59 - 60). Vezi: Constanța Costea, *John the Persian's Emperor*, p. 32.

¹⁷ Constanța Costea, *John, the Persian's ...*, p. 31 – 44.

¹⁸ *Hristos-mielul jertvei*, în formă antropomorfă.

¹⁹ Probabil, Grigorie de Nazianz, numit Teologul; mai puțin probabil Grigorie din Nyssa.

²⁰ Probabil, patriarhul Gherman de Constantinopol.

²¹ Probabil, Andrei Criteanul.

²² Probabil, Metodie, episcop al Patarei.

²³ Nișa nordică a altarului.

²⁴ Din această imagine nu se mai văd decât doi slujitori și asinul lui Avraam. Vezi: Maria-Ana Musicescu, *Considerații asupra picturii din altarul și naosul Voronețului*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, B., 1964, p. 380

În diaconicon²⁵ avem imaginea *bătrânului Simeon cu pruncul Iisus în brațe* și imaginile sfinților *Proclu și Gherman*.

Arcul triumfal, ce delimitează spațiul propriu-zis al naosului de spațiul absidei altarului, este decorat cu *două rânduri de profeți*: cei din rândul interior (în raport cu conca absidei) țin atributele Maicii Domnului (scara lui Iacov, chivotul lui David etc.), cei din rândul exterior, în medalioane, au filactere în mâini. Imaginile din rândul exterior converg către imaginea *Mielului Apocalipsei* situat într-un medalion aflat în centrul arcului. Sub imaginile profeților rândului interior se află imaginile²⁶ sfinților anarghiri²⁷ Cosma și Damian, imagini amplasate, – respectiv – la baza fiecărui versant al arcului triumfal. Tot la baza arcului triumfal, dar în dreptul rândului exterior de profeți se află – la nord – imaginea *Pogorârii Sfântului Duh asupra apostolilor* („*Rusaliile*”) și – la sud – imaginea *Adormirii Maicii Domnului*. Toate aceste imagini au ieșire directă spre spațiul naosului iar sub ele, în registrul inferior, se află – la nord – chipul *Sf. Ioan Botezătorul în pustie* și – la sud – o scenă din *Viața Sf. Ilie*.

Intradosul bolții semicirculare vestice a naosului conține în centru patru scene în următoarea consecutivitate²⁸: imaginile a *doi profeți*, *Vizita Mariei la Elisabeta*, *Întâlnirea lui Ioachim și Ana la Poarta de Aur* și imaginile a încă *doi profeți*. Aceste patru scene sunt mărginite – la nord și la sud, respectiv, – de scenele *Iisus în casa lui Simeon* și *Filoxenia lui Avraam*²⁹.

Spațiul pereților naosului bisericii (în cele două registre superioare) este rezervat ilustrării *Vieții* și *Patimilor* lui Hristos. Paul Henry a observat că „*Patimile* nu sunt reprezentate pe larg, după cum nu sunt nici *Minunile* și nici *Praznicele*”³⁰. Conform opiniei Mariei-Ana Musicescu, aici este vorba de o dispunere specifică a subiectelor evanghelice, în care „abrevierea” *Ciclului Cristologic* trebuie privită ca o încercare de „esențializare a narațiunii”³¹ și de „acordare” a unei străluciri sporite scenelor – din punctul de vedere al zugravilor și al ordonatorilor picturii murale – mai importante.

Primul grup de imagini ale acestui ciclu ocupă spațiul concelor absidelor sudice și nordice ale naosului. Putem vedea aici *Schimbarea la Față*³², *Învieerea lui Lazăr*³³, *Duminica Floriilor (Întrarea în Ierusalim)*³⁴ și *Rugăciunea de pe Muntele Măslinilor*³⁵. În acest prim grup de imagini lipsesc *Cina cea de Taină* și *Spălarea picioarelor*, care, conform derulării evenimentelor descrise în

²⁵ Nișa sudică a altarului.

²⁶ Ascunse actualmente de peretele iconostasului.

²⁷ Doctori (medici) fără arginți.

²⁸ De la sud spre nord.

²⁹ Sau cum i se mai spune a *Sf. Treimi Veterotestamentare*.

³⁰ Paul Henry, *Monumentele din Moldova de Nord. De la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea. Contribuție la studiul civilizației moldave*, B., 1984, p. 160.

³¹ M. – A. Musicescu, *Naosul Voroneșului*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, B., 1964, p. 387.

³² Jumătatea estică a coneci sudice.

³³ Jumătatea estică a coneci nordice.

³⁴ Jumătatea vestică a coneci nordice.

³⁵ Jumătatea vestică a coneci sudice.

evanghelii, ar trebui să figureze aici. Această absență este însă ușor explicabilă, întrucât imaginile *Cinei* și a *Spălării picioarelor* au fost deja pictate în spațiul absidei altarului.

Cel de al doilea grup cuprinde partea *Ciclului Cristologic* în care încep *Patimile Mântuitorului*. Primele imagini aici sunt: *Petru tăind urechea lui Malhus* și *Prinderea lui Iisus*³⁶. Ulterior, grupul este continuat de imaginile *Lepădarea lui Petru*³⁷, *Judecata lui Ponțiu Pilat (Iisus în fața lui Pilat, Pilat spălându-se pe mâini)*³⁸ și *Batjocorirea lui Hristos*³⁹.

Cel mai mare este grupul al treilea de episoade ale *Ciclului Cristologic*. El cuprinde principalele scene ale *Patimilor Mântuitorului* și evenimentele de după *Răstignire: Adăparea cu fiere și oțet*⁴⁰, *Drumul crucii*⁴¹, *Urcarea pe cruce, Răstignirea, Coborârea de pe cruce, Plângerea lui Hristos, Pașa la mormânt, Învierea Domnului*⁴². Aceste scene sunt situate în registrul mijlociu al pereților de sud, vest și nord ale naosului, inclusiv pe suprafețele curbe ale pereților absidelor laterale. Punctul culminant al *Ciclului Cristologic* îl prezintă scena *Înălțarea Domnului* situată la o altitudine considerabilă, în registrul superior al peretelui de vest al naosului, pe axa centrală longitudinală a edificiului. Această imagine a *Înălțării* se află la aceeași altitudine și față în față cu imaginea *Maicii Domnului flancate de îngeri* din conca absidei altarului. Amplasarea dată creează o legătură directă între cele două scene și leagă semantica *Întrupării lui Hristos* din Maria de sensul simbolic al *Înălțării Domnului*. În același registru al peretelui de vest al naosului, în stânga și în dreapta scenei *Înălțării*, putem vedea cele două *Prezentări* – a Mariei și a lui Hristos – în forma lor iconografică ortodoxă tradițională de *Intrare în biserică a Maicii Domnului* și de *Întâmpinare a Domnului*.

Scenele *Ciclului Cristologic* de pe peretele de vest și din absidele laterale ale naosului Voronețului sunt delimitate de restul suprafeței zidurilor (aceluiși naos) printr-o înlănțuire de medalioane cu chipuri de episcopi și de alți mari ierarhi ai bisericii, reprezentați bust. Constanța Costea a reușit să-i identifice aici pe papa Martin, papa Silvestru, Vasile cel Mare, Ioan Gură de Aur, Chiril al Alexandriei, Gregentius⁴³, Proclus, Gherman al Constantinopolului(?), – toți: arcul absidei sudice; Amfilochie, Ambrosie, Grigorie de Nyssa, Dometian, Meletie, Porfirie, – toți: banda orizontală de medalioane a peretelui occidental; Isacius, Dionisie Areopagitul, Macarie al Ierusalimului, Grigorie Teologul – toți: arcul absidei peretelui nordic⁴⁴.

Deasupra glafurilor ferestrelor absidelor, la nivelul registrului mediu al pereților nordic și sudic al naosului avem pictate, respectiv, două tipuri de *Deisis*: cea *Angelică*, cu imaginile lui Iisus (bust)

³⁶ Ambele dispuse în glaful ferestrei nordice a naosului.

³⁷ Jumătatea dreaptă a peretelui absidei nordice.

³⁸ Glaful ferestrei sudice.

³⁹ Jumătatea stângă a peretelui absidei sudice.

⁴⁰ Supafața absidei sudice, la vest de glaful ferestrei

⁴¹ Peretele sudic al părții vestice a naosului

⁴² În versiunea ortodoxă a *Coborârii la Iad*.

⁴³ Episcop de Tifar.

⁴⁴ Constanța Costea, *John, the Persian's Emperor...*, p. 34.

flancat de arhanghelii Mihail și Gaviil, și cea obișnuită, numită și *Trimorfon*, cu imaginile lui Iisus (bust) situat între Maica Domnului și Sf. Ioan Botezătorul.

Glafurile ferestrelor din absidele sudică și nordică a naosului conțin imaginile ce deschid și încheie ciclul *Vieții Înaintemergătorului*, respectiv, *Nașterea* și *Tăierea capului Sf. Ioan Botezătorul*.

În registrul inferior al naosului sunt reprezentați sfinții militari, sfinții împărați Constantin și Elena, tabloul votiv⁴⁵ și o redacție specifică a temei *Deisis*⁴⁶, numită „*Stătut-a împărăteasa de-a dreapta Ta*”⁴⁷ (în care figurează imaginea lui *Iisus Hristos în chip de Mare Arhiereu – Împărat al Împăraților*, imaginea *Maicii Domnului cu coroană pe cap*, imaginea *Sf. Ioan Botezătorul* și imaginile *arhanghelilor Mihail și Gavriil*). O excelentă imagine a Maicii Domnului (în toată statura) cu copilul-Iisus în brațe (prezentat en-face, binecuvântând cu mâna dreaptă) este pictată în imediata vecinătate a stranei arhierești, situate în partea dreaptă a naosului.

Sfinții militari sunt repartizați pe pereții nordic și sudic al naosului (inclusiv pe suprafața curbă a absidelor laterale). Îi avem aici pe sfinții *Artemie, Mercurie, Mina, Govdelie, Theodor Tiron, Theodor Stratilatul, Procopie, Dimitrie, Nestorie, Eustratie*. O raritate iconografică o prezintă afilierea la grupul de sfinți militari a *Sf. Ioan Împărat al Perșilor*, imaginea căruia o putem vedea în partea centrală a absidei nordice, în stânga glafului ferestrei. Or, după cum a stabilit Constanța Costea, hagiografia acestui sfânt nu figura în *Sinaxarele* sau *Mineile* epocii ștefaniene⁴⁸. Cât privește imaginea *Sf. Gheorghe* – al cărui hram îl poartă biserica – ea este reprezentată în cadrul tabloului votiv, situat în jumătatea sudică a peretelui de vest al naosului. Acest tablou votiv îl prezintă pe fondatorul locașului – Ștefan cel Mare – dăruind lui Hristos modelul bisericii. Sf. Gheorghe este reprezentat între Ștefan și Hristos – în calitate de intercesor al actului de donație. În spatele domnului Moldovei sunt pictați și ceilalți membri ai familiei ctitorului: doamna țării Maria Voichița, una din fiice (domnița Maria sau domnița Ana⁴⁹?) și viitorul domn al Moldovei Bogdan al III-lea. Comparat cu tabloul votiv de la Pătrăuți (unde Bogdan este prezentat alături de tatăl său, în fața doamnei Maria), tabloul votiv de la Voroneț demonstrează indubitabil că – în perioada realizării lui – statutul fiului lui Ștefan cel Mare în ierarhia domnitoare trebuie să fi fost mai modest. Acest lucru putea să aibă loc doar până în anul 1497, an în care începe participarea activă a lui Bogdan în guvernarea țării, participare motivată în mare măsură de pierderea de către Ștefan a fiului său mai mare, Alexandru, mort la 26 iulie 1496. Pe de altă parte, absența totală (în cadrul tabloului votiv) a urmelor imaginii lui Alexandru i-a permis Mariei – Ana Musicescu să emită ipoteza conform căreia pictura altarului și naosului Voronețului nu putea fi realizată înainte de data morții

⁴⁵ Pe jumătatea sudică a peretelui de vest.

⁴⁶ Pe jumătatea estică a peretelui de nord.

⁴⁷ Vezi: Psalmul 44, v. 11.

⁴⁸ Constanța Costea, *John, the Persian's Emperor...*, p.33.

⁴⁹ Moartă se pare că înainte de 23 noiembrie 1499.

primului fiu⁵⁰. Prin urmare, intervalul de timp în care puteau fi realizate frescele Voronețului Ștefanian se reduce la perioada cuprinsă între august 1496 și începutul anului 1497.

Pictura pronaosului ține, probabil, tot de ultimul deceniu al domniei lui Ștefan. Ea a fost parțial retușată din inițiativa mitropolitului Teofan⁵¹ în a doua jumătate a deceniului patru sau la începutul deceniului cinci al secolului al XVI-lea, păstrându-se, însă, integral, conținutul programului iconografic inițial.

Pronaosul⁵² bisericii este încununat de o boltă cu calotă, în care este pictată imaginea Maicii Domnului de tip Blacherniotissa, cu pruncul Iisus binecuvântând cu mâna dreaptă și ținând rotulusul în mâna stângă. Aureola cu imaginea Maicii Domnului cu pruncul din calotă este „susținută” de imaginile a șase arhangheli. Patru arcuri mari sprijinite în console dau naștere celor patru pandantivi ai pronaosului ce mențin bolta. În fiecare din acești pandantivi este reprezentată imaginea a câte unui sfânt imnolog sau melod: *Iosif Imnograful*, *Ioan Damaschinul*, *Cosma de Maiuma* și *Teofan (Sicilianul? sau Graptos?)*.

Separarea pronaosului de naos se face printr-un zid destul de gros în care este tăiată o ușă cu chenar gotic. În partea superioară a pereților pronaosului, pe timpanele formate de cele patru arcuri mari, sunt amplasate (în două registre!) *Viața, minunile și patimile Sfântului Mare Mucenic Gheorghie*, patronul bisericii⁵³. O altă imagine a Sf. Gheorghe – așezat strict frontal, încununat de înger și scoțând sabia din teacă – se află pictată în nișa peretelui de est al pronaosului.

Noutatea programului iconografic al pronaosului Voronețului (în raport cu pictura murală anterioară) ține de apariția aici, pentru prima dată în Moldova, a temei *Menologului*⁵⁴. Ce-i drept, această temă apare la Voroneț într-o formulă abreviată, – formulă, – în care pentru fiecare lună a anului au fost aleși numai câțiva mucenici, iar imaginile desfășurate ale calendarului bisericesc (cu scene de martirii și cu alte episoade hagiografice) au fost înlocuite de portretele sfinților amplasate în medalioane rotunde, legate între ele prin cercuri cu corole de flori înscrise. Formula aceasta a *Menologului* va rămâne *singulară* în toată arta Moldovei medievale și nu va găsi similitudini nici în pictura Țării Românești. Ecaterina Cincheza-Buculei a observat faptul că unica analogie la *Menologul* voronețian – analogie, de altfel, destul de îndepărtată – o putem găsi la Markov

⁵⁰ Maria – Ana Musicescu, *Naosul Voronețului...*, p. 370.

⁵¹ Probabil, această retușare a avut loc în perioada în care Teofan a păstorit Mitropolia Moldovei. Cât privește anul 1550, indicat în pisanie, se pare că aici este vorba de o eroare a zugravilor, întrucât în acest an mitropolit era Grigore Roșca.

⁵² De plan dreptunghiular.

⁵³ În total aici putem vedea 28 de scene din viața și patimile Sf. Gheorghie. Merită să fie amintite scenele: *Sf. Gheorghie în fața lui Dioclețian*, *Sf. Gheorghie strivit de piatră*, *Sf. Gheorghie tras pe roată*, *Biciuirea Sf. Gheorghie*, *Sf. Gheorghie bând plumb topit*, *Sf. Gheorghie în cuptorul de foc*, *Sf. Gheorghie distrugând idolii păgâni*, *Sf. Gheorghie tăiat cu ferăstrăul*, *Sf. Gheorghie și văduva* ș.a. Un interes deosebit îl prezintă scenele cu imaginile ecvestre ale Sf. Gheorghie – binecunoscuta scenă a *luptei cu balaurul* și scena cu *salvarea miraculoasă a fiului lui Leon Pathalonghianul*.

⁵⁴ Vezi articolul Ecaterina Cincheza-Buculei: *Le programme iconographique du narthex de l'église du monastère de Voroneț*, în *RRHA, B.* – A. T. XXX, 1993, p. 3 – 23.

Manastir, în Macedonia, unde s-a practicat ilustrarea zilelor tot prin *busturi de sfinți*⁵⁵. Însă distanța (în timp și spațiu) între aceste două redacții iconografice ale *Menologului* este prea mare pentru a căuta vre-o înrâurire directă.

Registrul inferior al tuturor celor patru pereți ai pronaosului este ocupat de imagini de sfinți eremiți, cuvioși, ierarhi și martiri, reprezentați în toată statura. Ecaterina Cincheza-Buculei a reușit să-i identifice aici pe sfinții *Pahomie, Ioan Milostivul, Mardarie, Arsenie, Teodosie, Marina, Eufimie, Sisoe, Hariton, Macarie Egipteanul, Sava Sârbul, Spiridon, Onufrie, Teodor Sicheotul, Eufrosinia, Emilian, Ioan de la mănăstirea Rila, Eugeniu și Anastasie*⁵⁶.

În glafurile ferestrelor nordice și sudice ale pronaosului sunt pictate, respectiv, scenele *Ospățul lui Irod și Nașterea Maicii Domnului*.

Pridvorul⁵⁷ închis a fost alăturat pronaosului Voronețului de către mitropolitul Grigore Roșca pe timpul domniei fiului lui Petru Rareș, Iliăș, în anul 1547. Dreptunghiular în plan, acest pridvor este acoperit de o boltă în leagăn, orientată conform axei longitudinale a bisericii. La sud-vest și la nord-vest pereții pridvorului sunt sprijiniți de două impunătoare contraforturi. Ferestre gotice alungite (divizate în două de menouri profilate) sunt tăiate, respectiv, în zidurile nordic și sudic ale încăperii. Decorația interioară, realizată, probabil, imediat⁵⁸ după înălțarea pridvorului, cuprinde din nou imagini din *Menolog*⁵⁹, dar în redacție desfășurată(!) – cu prezentarea detaliată a scenelor calendarului bisericesc – și nu în redacția abreviată a pronaosului, cu sfinți în medalioane. Astfel, la Voroneț, în secolul al XVI-lea, s-a generat o *curiozitate de ordin iconografic*⁶⁰: prezența sub acoperișul aceluiași locaș a două Menoloage, ținând fiecare de propria sa redacție stilistică.

Frescele exterioare de la Voroneț sunt contemporane picturii pridvorului. Deosebit de expresive, monumentale și bogate în detalii, ele constituie, de fapt, apogeul, performanța majoră pe care a putut-o atinge pictura medievală în Moldova secolului al XVI-lea. Însăși apariția fenomenului picturii exterioare moldovenești, o culme a căreia o prezintă fațadele voronețiene, a trezit demult interesul cercetătorilor. Pe parcursul ultimului secol savanți de renume au lansat felurite explicații ale acestui fenomen. Josef Strzygowski a căutat originile picturii exterioare în arta mazdeistă(!?) a Iranului⁶¹. David Talbot Rice era înclinat să creadă că sursele ei trebuie depistate în

⁵⁵ Ecaterina Cincheza-Buculei, articolul *Voroneț* în *Enciclopedia de artă medievală românească* (în curs de apariție).

⁵⁶ Ecaterina Cincheza-Buculei, *Le programme iconographique du narthex de l'église du monastère de Voroneț*, RRHA, Série B.-A., T. XXX, B., 1993, planșa lipită între p. 20 și 21.

⁵⁷ Sinonim: exonartex.

⁵⁸ Ion I. Solcanu și Pr. Costache Buzdugan atrag atenția asupra faptului că „din cele două inscripții din exterior, atât din aceea de deasupra lui Daniil Sihastrul cât și din aceea de pe filactera ținută în mână de mitropolitul Grigore Roșca, nu aflăm nimic în legătură cu data zugrăvirii pridvorului. Cât privește frescele pridvorului, între ele și pictura exterioară – a cărei dată (1547) se cunoaște cu exactitate – cu greu pot fi stabilite unele puncte comune”. Vezi: Ion I. Solcanu, Pr. Costache Buzdugan, *Biserica Voroneț, Mănăstirea Neamț*, 1984, p. 28.

⁵⁹ Sau, cum i se mai spune, *Sinaxar*.

⁶⁰ Expresia îi aparține Ecaterina Cincheza-Buculei. Vezi: *Le programme iconographique du narthex...*, p. 3.

⁶¹ Josef Strzygowski, *Origin of Christian Church Art*, Oxford, 1923, p. 159 – 161, citat după Sorin Ulea, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenești, (I)*, SCIA, T. X, nr. 1, 1963, p. 57.

decorul fațadelor bisericilor din Trebizonda⁶². I. D. Ștefănescu considera că ideea picturii exterioare putea să pătrundă în Moldova prin filiera bulgărească, invocând în sprijinul acestei ipoteze unele teme iconografice izolate de la biserica din satul Berende și de la mănăstirile Dragalevți și Boboșevo⁶³. André Grabar s-a străduit să explice apariția fenomenului picturii exterioare rareșiene ca pe „o consecință a generalizării decorului pridvorului, în care pictura se extinde (prin arcadele lui) și asupra fațadelor edificiilor”⁶⁴. El era de părere că acest proces de extindere a decorului a început încă în arta sârbească a secolului al XIV-lea. Existența unor elemente de pictură murală exterioară în locașurile ortodoxe de pe insula Veliki Grad din lacul Prespa⁶⁵, de la Kastoria⁶⁶, din alte zone ale Balcanilor au fost semnalate și de alți cercetători (G. Bošković, V. Grecu⁶⁷, M. A. Orlova⁶⁸). Elemente de pictură exterioară fragmentară au fost găsite și în nordul Rusiei, în decorațiile exterioare⁶⁹ ale portalului bisericii mănăstirii Terapont zugrăvite de celebrul pictor medieval rus Dionisi și de fiii săi Feodosi și Vladimir. Trebuie, însă, accentuat faptul că elementele de pictură exterioară fragmentară, prezente în diverse regiuni ale lumii ortodoxe, nu pot fi considerate drept surse sau predecesori ai frescelor exterioare moldovenești. Or, funcția principală a acestor fresce constă în formarea unei *imagini de ansamblu* a pereților zugrăviți. Mai mult decât atât, faptul că pictura exterioară moldavă nu este un fenomen de împrumut – ci s-a constituit și dezvoltat în arealul nord-carpatic-bucovinean – este probat de evoluția istorică a acestei picturi, de înnoirile de tehnologie⁷⁰ (necesare unor fresce expuse intemperiilor), de particularitățile

⁶² Gabriel Millet, David Talbot Rice, *Byzantine Painting at Trebizond*, London, 1935, p. 175 – 176. Sorin Ulea a remarcat faptul că bisericile din Trebizonda cu fațade integral pictate sunt târzii – de secol XVII – XVIII, – și, în consecință, nu pot fi invocate în calitate de surse pentru pictura exterioară moldovenească de secol XVI. Vezi: S. Ulea, *Op. cit.*, p. 59. Cât privește vechea decorație a fațadelor Sf. Sofii din Trebizonda, ea este executată în tehnica reliefului aplizat și nu în cea a picturii murale.

⁶³ I. D. Ștefănescu, *L'Evolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie. Nouvelles recherches*. Paris, 1929, p. 150.

⁶⁴ André Grabar, *L'Origine des façades peintes des églises moldaves*, în *Mélanges offerts à M. Nicolae Iorga*, Paris, 1935, p. 365 – 382, citat după S. Ulea, *Op. cit.*, p. 58.

⁶⁵ Este vorba de biserica *Sf. Petru* (anii '60 – '70 ai sec. al XIV-lea) de pe această insulă, unde fațadele sunt pictate cu scene din *Imnul Acatist* și unde figurează cea mai timpurie – din arta monumentală(!) – ilustrare a strofei introductive la textul imnului (așa numitul *proimion*) în formă de *Asediu al Constantinopolului*.

⁶⁶ Este vorba de biserica *Panaghia Mavriotissa* din Kastoria (sec. XIII), unde, în exterior, pe una din fațade, figurează redacția nedesfășurată a *Arborelui lui Iesei*.

⁶⁷ Vasile Grecu, *Influențe sârbești în vechea iconografie bisericească a Moldovei*, în *Codrul Cosminului*, Cernăuți, 1935, p. 235 – 242.

⁶⁸ M. A. Орлова, *Наружные росписи средневековых храмов. Византия, Балканы, Древняя Русь*. Изд. 2-е, Москва, 2002.

⁶⁹ Ulterior, după înălțarea exonartexului, aceste picturi au devenit interioare.

⁷⁰ Fundalul tuturor temelor, scenelor și subiectelor reprezentate la Voroneț este de culoare albastră-azurie, care doar pe alocuri, sub acțiunea umidității, a fost supusă înverzirii. Specialiștii chimiști au demonstrat prin analize de laborator, că pigmentul albastru, de natură minerală – carbonat bazic de cupru – sau *azurit* cum i se mai spune, se transformă (sub influența apei și a igrasiei!) în *malachit*, de culoare verde. Rezistența deosebită, de care au dat dovadă fundalurile albastre ale fațadelor bisericilor moldave, – a căror culoare a fost supranumită metaforic „*albastru de Voroneț*”, deși ea se întâlnește și la alte mănăstiri cu pereții exteriori zugrăviți, – i-a împins pe cercetătorii Paolo Mora, Laura Mora și Paul Philippot să presupună că pigmentii de azurit trebuie să fi fost aplicați pe pereții ctitoriilor medievale moldave după o tehnică specială, cunoscută doar zugravilor acelei epoci. Investigațiile restauratorilor români Ioan Istudor și Ion Balș se pare că au dezvăluit secretul acestei tehnologii medievale. Astfel, în straturile superioare de mortar de culoare albastră restauratorii au depistat prezența proteinelor de origine animalieră, amestecate cu var care fixează

arhitectonice ale locașurilor moldave din secolul al XVI-lea, interiorul cărora – fiind lipsit de nave laterale – nu permitea prezentarea plinară a programului iconografic ortodox constituit la acea epocă.

Iconografia decorului fațadelor Voronețului cuprinde următoarele teme: *Cinul* sau *Rugăciunea Tuturor Sfinților* (pe întreaga jumătate estică a locașului, inclusiv pe cele trei abside), *Arborele lui Iesei* mărginit de imaginile *Înțelepților Antichității* (pe partea centrală a peretelui sudic), *Viața Sf. Nicolae* și *Viața Sf. Ioan cel Nou de la Suceava* (pe partea de vest a peretelui sudic), icoana *Deisis* (situată deasupra ușii sudice de intrare în pridvor), *Acatistul Maicii Domnului* și *Geneza*, ce include celebra scenă apocrifă a *Zapisului lui Adam* (pe partea centrală a peretelui nordic), continuarea *Genezei*, *Viața Sfântului Gherasim* și *Viața Sf. Antonie cel Mare* (pe partea de vest a peretelui nordic), *Maica Domnului cu pruncul asistată de doi Arhangheli* (deasupra ușii nordice de intrare în pridvor), *Parabola fiului risipitor*⁷¹ (în stânga aceleiași uși), *Vămile Văzduhului* (pe partea nordică a contrafortului de nord-vest), imensa *Judecată de apoi* (pe tot cuprinsul peretelui vestic și pe suprafețele vestice ale contraforturilor edificiului). La aceste teme se adaugă și câteva portrete: cel al ctitorului bisericii, *mitropolitul Grigore Roșca*, și cel al lui *Daniil Sihastrul* – prezenți împreună, – în stânga ușii sudice a pridvorului. Alături de ei, pe suprafața sudică a contrafortului de sud-vest, avem reprezentată o excelentă imagine a *Luptei Sf. Gheorghie* – patronul bisericii – *cu balaurul*. În imediată apropiere, pe suprafața adiacentă formată de grosimea contrafortului, avem imaginile *Sf. Grigorie Dialogul* (în registrul superior) și a *Sf. Nifon*⁷² (în registrul inferior). Similar sunt amplasate pe contrafortul de nord-vest imaginile *Sf. Silvestru* (registrul superior) și a *Dreptului Noe* (registrul inferior).

Asemenea altor monumente bucovinene cu fațade decorate, *Cinul* de la Voroneț ocupă întreaga suprafață a absidelor de nord, de est și de sud. Cele șase registre ale acestei imense compoziții prezintă cetele arhanghelilor, serafimilor și heruvimilor, profeților, apostolilor,

pigmenții de azurit. Era vorba, deci, de o întărire a frescei tradiționale prin adăugirea de lapte sau cazeină. Folosită în doze moderate, pentru a evita exfolierea în momentul uscării, această cazeină sau lapte, amestecate cu var, constituie, după părerea restauratorilor români, un liant extrem de rezistent la intemperii – cazeinatul de calciu. Trebuie de remarcat și momentul executării fondurilor albastre. După părerea restauratorilor menționați, azuritul era aplicat nu (ca în cazul frescei bizantine) după stabilizarea stratului de *linău* negru pe suprafața *intonacului* pregătitor, ci imediat după executarea *intonacului* pregătitor, adică în condiții optime de fixare prin priză a pigmentului de stratul superior de mortar. În acest caz nu mai era nevoie de sclivisiri prealabile ale stratului acoperit cu *linău*, pentru a aduce la suprafață hidroxidul de calciu necesar reacției de consolidare a pigmentului (după cum era în fresca bizantina pură). De unde a provenit această modificare de tehnologie în fresca moldovenească medievală este greu de stabilit. Conform părerii colectivului de autori italo-belgieni (Paolo și Laura Mora, Paul Philippot) aici este vorba de o combinație între tehnica de pictură bizantină propriu-zisă și o tehnica împrumutată din Europa Occidentală sau Centrală, care, prin filierele Transilvaniei sau Poloniei putea să pătrundă și în Bucovina moldavă. Vezi: Paolo și Laura Mora, Paul Philippot, *Conservarea picturilor murale*, București, 1986, p. 128.

⁷¹ Din care s-a păstrat mai bine doar scena *Ospățului oferit de tatăl întorcerea fiului*.

⁷² Artistul plastic Sorin Dumitrescu a emis ipoteza conform căreia aici ar fi reprezentat Sf. Nifon al Constanțianei. Nu este exclus însă ca aici să avem o imagine a Patriarhului Nifon.

sfinților militari, ierarhilor, cuvioșilor și sihaștrilor⁷³. Ierarhiile cerești și bisericești prezentate aici converg de pe absidele laterale spre axul de est al absidei centrale unde, în cinci registre suprapuse pe verticală, deasupra și sub fereastra altarului, se găsesc⁷⁴: imaginea *Pantocratorului*, *binecuvântând cu ambele mâini*, imaginea *Fecioarei tronând cu Pruncul binecuvântând cu mâna dreaptă*, chipul lui *Iisus-Agneț în potir*, imaginea lui *Iisus, binecuvântând*, și imaginea *Sfântului Gheorghie* (patronul bisericii) prezentat *en face*, așezat pe pristol și scoțând sabia din teacă.

Eclipsată în majoritatea studiilor de atenția acordată *Judecății de apoi*, *Arborelui lui Iesei* sau *Imnului Acatist* iconografia imensei compoziții – cunoscută sub denumirile de *Cinul*, *Rugăciunea tuturor sfinților*, *Marea Deisis*, *Marea Procesiune*, *Biserica triumfătoare*, *Marele praznic ceresc*, *Vedenia Veșnicului Ospăț* ș. a. – a rămas până în prezent la periferia cercetărilor. Interpretările eterogene ale semnificației acestei compoziții, propuse de diferiți cercetători⁷⁵, probează, o dată în plus, complexitatea mesajului ei, lipsa unor fenomene similare în pictura altor țări ortodoxe și dependența exegezei de conjunctura istorică, de opțiunile ideologice sau religioase ale semnatărilor studiilor, precum și de instrumentarul științific al perioadelor în care au fost efectuate interpretările.

⁷³ O prezentare detaliată a componenței tuturor acestor cete, zugrăvite la Voroneț, poate fi consultată după ediția Paul Henry, *Monumentele din Moldova de Nord ...*, p. 214. Aici merită să menționăm prezența în cadrul ierarhiei mucenicilor a Sf. Ioan cel Nou, patronul Moldovei. Poziția importantă pe care o ocupă acest mucenic național în cadrul registrului (în stânga Sf. Gheorghie al cărui hram îl poartă biserica) vorbește despre versiunea pur moldovenească a compoziției *Cinului* de la Voroneț.

⁷⁴ Privite de sus în jos.

⁷⁵ Iată doar câteva exemple: Wladyslaw Podlacha, în cartea *Malowidla sciennie w cerkwiach Bukowiny* editată la Lvov în 1912, nu oferă un generic compoziției de pe abside (*Cinului*). El consemnează doar faptul, că „fațadele absidei alcătuiesc o unitate de sine stătătoare” (p. 81, ed. rom.) și enumără registrele componente. Paul Henry a perceput în grandioasele alaiuri zugrăvite pe abside „o viziune a bisericii triumfătoare” și a încercat să tragă o paralelă cu sculptura religioasă occidentală, „care urmărește să înfățișeze... un fel de „sumă” a adevărilor religiei creștine” (p. 211 a ediției *Monumentele din Moldova de Nord*, București, 1984). I. D. Ștefănescu în textul studiului *L'evolution de la peinture murale... publicat în 1929 în „Nouvelles recherches”* (p. 149-156) interpretează *Cinul* ca pe o „compoziție generală... legată de ideea ascensiunii spirituale de la concret la abstract, a înălțării de pe pământ în ceruri”. Toată această imensă compoziție, conchide I. D. Ștefănescu este „*O arătare a doctrinei areopagitice*, exprimată prin etalarea ierarhiei mistice a diverselor cinuri”. André Grabar interpretează aceeași compoziție ca pe o „vastă rugăciune a tuturor sfinților sub forma unor procesiuni etajate, în care toate categoriile se roagă pentru izbăvirea Moldovei”. De la A. Grabar ideea de rugăciune („*Deisis*”) apare mai mult sau mai puțin sporadic în interpretările ulterioare. Astfel, Sorin Ulea în primul volum al *Istoriei Artelor Plastice în România* (București, 1968, p. 373-374), consideră ca „imensa procesiune de îngeri, prooroci, apostoli, episcopi, sfinți, militari, martiri și monahi, rânduiți, în mai multe registre suprapuse, ce se îndreaptă spre axul absidei centrale, reprezintă o rugăciune, o intercesiune pentru cauza Moldovei...”. Sorin Ulea neagă rolul liturgic al compoziției și combate punctul de vedere al acelor cercetători care au văzut în ea o „*imagine a Bisericii Triumfătoare*”. Pentru Virgil Vătășianu mesajul acestei compoziții tine de „demonstrarea tuturor supușilor lui Petru Rareș, mai ales marii boierimi, a obligației de a respecta ordinea ierarhică feudală, oglindă a celei cerești” (V. Vătășianu, *Pictura Murală din nordul Moldovei*, București, 1974, p. 21). În albumul *Humor* (București, 1973, p. 31) Vasile Drăguț confirmă importanța „*rugăciunii*” („*Deisis*”) în favoarea Moldovei, dar mai consemnează și ideea „unui militantism confesional menit să apere Ortodoxia de mișcările religioase desprinse din Reformă”. Structura „simfonică” de desfășurare a compoziției *Cinului*, nevoia de „spectacol, de narație, de retoric” specifice secolului al XVI-lea au fost puse în evidență de Răzvan Theodorescu în cartea *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550 - 1800)*, I, București, 1987. În *Manualul de Liturgică* a Pr. Prof. Ene Braniște regăsim caracterizarea compoziției *Cinului* în calitate de reprezentare „a Bisericii Triumfătoare”. *Dicționarul de artă* apărut la editura Meridiane (1998, vol. 2) interpretează „*Cinul*” ca o „intercesiune a tuturor sfinților” și indică sinonimia între noțiunile de „*Marea Rugăciune*” și „*Marea Deisis*”. Solitară rămâne la momentul actual interpretarea propusă relativ recent de Sorin Dumitrescu în cartea *Chivotele lui Petru Rareș și modelul lor ceresc* (Ed. Anastasia, 2001, p. 122-123). Din punctul de vedere al autorului *Chivotelor...*, *Cinul* trebuie interpretat ca o reprezentare plastică a *Vedeniei Veșnicului Ospăț* din textul *Viziunii Sfântului Nifon al Constanțianeii*.

Or, *Cinul* sau *Rugăciunea tuturor sfinților* joacă un rol esențial în constituirea integrității ansamblurilor acelor, vorba lui Vasile Drăguț, *împărătești mantii colorate*, care pe timpul lui Petru Rareș, Alexandru Lăpușneanu și a domnilor din familia Movileștilor *au fost așezate pe umerii de piatră a ctitoriilor domnești*⁷⁶. De fapt, această imensă frescă, asemeni unui covor întinsă pe toată jumătatea estică a locașelor, *sudează* întreaga decorație de pe fațade, oferind o orientare în lectura programului iconografic și stabilind, implicit, *nucleul* acestui program. Datorită ei, dinamica lecturii *ascendente*, prezente în *Arborele lui Iesei* și în *Vămile Văzduhului*, sau dinamica lecturii *diagonale*, prezente în *Scara lui Ioan Climax* (la Râșca sau la Sucevița), sunt echilibrate de *dinamica lecturii de la asfințit spre răsărit*.

Din perioada interbelică și până în prezent nu au încetat încercările de a compara imensele fresce ale *Cinului* cu niște catapetesme gigantice, ce împăturesc din exterior volumele altarului și ale naosului bisericilor rareșiene și post-rareșiene. La acestea se adaugă și încercările unor cercetători, mai mult sau mai puțin întemeiate, de a interpreta *Cinul* din pictura exterioară moldavă drept „*o transpunere din iconografia rusească a unei teme bogate și de un minunat efect decorativ, numite cu cuvântul rusesc de Cin, care înseamnă ordine, ierarhie și care este o dezvoltare a temei Deisis*” (I. D. Ștefănescu)⁷⁷ sau drept „*o compoziție comparabilă cu giganticele iconostase rusești*” (André Grabar)⁷⁸.

Extrem de nuanțată este interpretarea *Cinului* prezentată de Anca Vasiliu în monumentală lucrare „*Monastères de Moldavie. XIVE - XVIe siècles. Les Architectures de l'image*” (Ed.

⁷⁶ Vasile Drăguț, *Prefață* la: Wladyslaw Podlacha, Grigore Nandriș, *Umanismul picturii murale postbizantine*, Vol 1., B., 1985, p. 5.

⁷⁷ I. D. Ștefănescu, *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, B., 1973, p. 180. Merită să menționăm faptul că ideea lui I. D. Ștefănescu despre „transpunerea *Cinului* în iconografia moldavă din iconografia rusă” nu poate fi acceptată integral. Ambele fenomene manifestă deosebiri substanțiale atât în ceea ce privește mesajul cât și în ceea ce privește structura operelor. Comună este ideea de *ierarhie* și de *rugăciune*, dar atât tipul de *ordonare al ierarhiilor* cât și *mesajul rugăciunii* simbolizate par să fie diferite. Vezi studiul nostru: Constantin Ciobanu, „*Cinul*” din pictura exterioară a Moldovei și „*iconostasul înalt rus*”, în *Artă, Istorie, Cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj-Napoca, 2003, p. 129 – 134.

⁷⁸ Deosebiri între *Cinul* moldav și *iconostasul înalt rus* se observă în principiile de selectare a figurilor din fiecare registru. În *Cin* selectarea (cu unele excepții, cum este cazul *arhanghelilor Mihail și Gavriil* din *registru* *apostolilor*, sau al *serafimilor*, care joacă un rol mai mult decorativ decât semantic) are loc în conformitate cu funcția ocupată în cadrul ierarhiei: *apostolii* formează un registru orizontal, *profeții* – altul, *episcopii* – altul, *mucenicii* – altul etc. În *iconostasul înalt rus* aranjarea figurilor este, însă, de altă natură. Coincid, probabil, doar registrele *Profeților* și ale *Apostolilor* (deși, în ultimul caz, acest registru a intrat în decorația *iconostasului rus* după reformele patriarhului Nikon și prezintă doar pe cei 12 apostoli, pe când în pictura murală moldavă figurează toți cei 70 de apostoli amintiți în *Erminie*). În rest, aranjarea „*ierarhiilor*” în Rusia (mai exact în *Moscovia*) secolului XV a mers pe altă cale: au fost selectați câte doi reprezentanți din fiecare categorie de sfinți, la care s-au adăugat *arhanghelii Mihail și Gavriil*, și au fost reprezentați cu toții, simetric, în stânga și în dreapta *Micii Deisis* (a *Triformonului*). Chiar și în cadrul *Triformonului*, uneori, figura *Înaintemergătorului* era înlocuită cu cea a *Sfântului Nicolae*, extrem de popular. Astfel, până la reforma patriarhului Nikon, în *registru* *Deisis* a *iconostasului înalt rus* nu figurau doar *apostolii* și *Triformonul* ci *întreaga ierarhie bisericească*, inclusiv *arhanghelii*, *apostolii*, *părinții bisericii*, *autorii liturghiei*, *primii mitropoliți ai Moscoviei*, *patronii* etc. Această particularitate a componenței acestui registru a fost observată încă de Paul din Alep, pe parcursul vizitei în Rusia. El scria: „*Iconostasul se constituie la ei nu așa, cum se obișnuiește în țara cazacilor și a grecilor. Pe Dumnezeu ei îl amplasează în centru, la dreapta și la stânga sunt (prezentați) Sfânta Fecioară și Ioan Botezătorul, lângă ei doi îngeri, iar rândul drept se termină cu imaginile lui Sf. Petru, a lui Ioan Gură de Aur, a lui Vasile cel Mare și a încă doi apostoli; de partea cealaltă (simetric) sunt înfățișați Sf. Pavel, Sf. Nicolae, Sf. Grigorie și încă doi apostoli*”. Vezi: *Drevnerusskaia jivopisi*, Moscova, 1970, p. 58.

Humanitas, 1998). În textul francez al acestei ediții, autoarea identifică compoziția de pe abside drept *Marea Procesiune (Grande Procession)* și atrage atenția asupra „simultaneității reciproce a ordinelor de îngeri și sfinți prezentate, care se află „în permanență la sinodul ce transcende barierele între sensibil și inteligibil” (p. 109). Cercetătoarea remarcă și deosebirile existente în dinamica mișcării figurilor din fiecare registru al *Cinului*⁷⁹. Autoarea mai dezvoltă ideea prezentării în aceasta compoziție a „unei liturghii permanente, oficiate până la expirarea timpului, a unei Biserici în acțiune”. Ea presupune că perioada de timp calendaristic, simbolizată de compoziția *Cinului*, corespunde perioadei dintre Paște și Rusalii. Acesta este timpul propriu-zis *iconic*, scrie autoarea, timpul medierii prin icoană și a „transgresiunii permanente a istoriei în eshatologie, timpul în care tradiția patristică le recomandă credincioșilor să se roage în picioare pentru a demonstra că ei *merg* spre Împărăția Cerurilor...”.

Arborele lui Iesei situat pe fațada de sud, cuprinde spațiul dintre pridvor și absida laterală⁸⁰, pe peretele căreia începe imaginea ierarhiilor *Cinului*. Din trupul lui Iesei, culcat în centrul registrului inferior al compoziției, se naște o tulpină, de-a lungul căreia sunt pictați suveranii Israelului. Această tulpină se ridică și ajunge, prin regii – David, Solomon, Roboam, Iosia, Manase și Iehonia – la Maica Domnului și la Hristos. *Arborele* (sau, cum i se mai spune urmând tradiția slavonă – „*rădăcina*”⁸¹) *lui Iesei* ilustrează *genealogia lui Iisus*. Asemeni majorității redacțiilor moldave, fresca de la Voroneț mai prezintă – în stânga și în dreapta tulpinii centrale – imaginile căpeteniilor semințiilor: pe *Simeon* și *Ruben*, *Isahar* și *Zabulon*, *Dan* și *Gad*, *Aser* și *Neftali*, *Iosif* și *Veniamin*. Apoi, pe imensa suprafață azurie a fundalului compoziției *Arborelui*, în opt registre suprapuse, încadrate în arabescuri de vrejuri și palmete, apar imaginile *profeților* și *dreptilor* Vechiului Testament. Similar sunt încadrate între volutele ramurilor și cele optsprezece scene biblice cu semnificație profetică sau alegorică – *Cei trei tineri*⁸² *în cuptor*, *Ungerea lui David*, *Lâna lui Ghedeon*, *Steaua din Iacob*, *Valaam și asina*, *Viziunea lui Iezechiel*, *Coborârea în Egipt*⁸³, *Întâmpinarea Domnului*, *Vestirea celei de a doua Veniri a Mântuitorului*, *Piatra netăiată de mână*, *Înălțarea Domnului*, *Nașterea lui Iisus*, *Blestemul Ierusalimului*, *Scara lui Iacob*, *Regina Sudului*, *Cântarul Adevărului și Dreptății*, *Tablele legii (Tablele lui Moise)*, *Răstignirea Mântuitorului* – scene care, prin cromatica lor vie, asemeni jucăriilor pomului de Crăciun, înviorează substanțial gama rece-albăstrie a tonalității fațadei.

⁷⁹ Proorocii se grăbesc să-și îndeplinească profețiile, pe când sihastrii, în dorința de contemplare a Divinității la limita experienței ascetice, încetinesc pasul până la o imobilitate aproape totală.

⁸⁰ De miază-zi.

⁸¹ În slavonă „*koreni*”.

⁸² Este vorba despre Anania, Azaria și Misail – trei tineri evrei de la curtea regelui Nabucodonosor, amintiți în cartea biblică a profetului Daniel.

⁸³ Facerea, 46, 3. Michael D. Taylor este de părerea că aici avem scena *Testamentului lui Moise*. Vezi: Deuteronomul, 18, 15.

Arborele lui Iesei de la Voroneț prezintă exemplul cel mai spectaculos al *redacției iconografice desfășurate* a *Arborelui* din toată pictura murală exterioară moldavă. Cercetătorul american din Chicago Michael D. Taylor a reușit să identifice sursele și *arhetipul* acestei *redacții*⁸⁴. El a demonstrat faptul că trăsătura distinctivă a *Arborilor lui Iesei* din Moldova (în raport cu *arhetipul*) ține de înlocuirea imaginii ce ilustra profeția veterotestamentară referitoare la *Izvorul care va uda valea Șitim*⁸⁵ prin imaginea *Vestirii Celei de a Doua Veniri a Mântuitorului* și de înlocuirea imaginii *Profeției lui Naum*⁸⁶ prin imaginea *Înălțării la Cer a Domnului*. Modelul iconografic voronețian al *Arborelui* are mult în comun cu așa-numitul **model athonit**, dar nu descinde din acesta. În unele detalii el stă chiar mai aproape de *arhetip* decât **modelul athonit**. Astfel, la Voroneț, spre deosebire de mănăstirile athonite, în scena *Întâmpinarea Domnului de către dreptul Simion* s-a păstrat figura *alegoriei apei* – o reminiscență vie a imaginii Mării Roșii din scena arhetipală ce ilustra un episod din textul veterotestamentar al *Ieșirii*⁸⁷. În *Arborii lui Iesei* de la aceeași mănăstire Voroneț și de la mănăstirea Sucevița – în scena *Nașterea Domnului* – s-a menținut imaginea leului – o reminiscență a imaginii faunei din scena arhetipală ce ilustra *Împărăția Păcii*⁸⁸.

⁸⁴ Dezvoltând analiza comparativă a tipurilor iconografice ale *Arborelui* de la Orvieto, de la Muntele Athos și din Moldova – analiză abia schițată de Antonia Nava într-un articol publicat încă în Italia interbelică –, Michael D. Taylor, în deceniile 7 și 8 ale secolului trecut, a demonstrat existența unui **arhetip al modelului dezvoltat** al *Arborelui lui Iesei*. Apariția acestui *arhetip* în anii 1262-1264 este, după părerea lui Michael D. Taylor, o consecință a instituirii de către papa Urban al IV-lea (1261-1264) a sărbătorii *Corpus Christi*. De la acest *arhetip* au pornit **două linii de evoluție**. Cea **occidentală** este reprezentată de reliefurile *Arborelui lui Iesei* de pe fațada Domului din Orvieto (1305-1308? sau 1310?). Asemeni *arhetipului*, reliefurile *Arborelui* de la Orvieto conține în interiorul “volutelor” ramurilor doar imagini ce ilustrează subiecte din cărțile Vechiului Testament. În pofida fidelității față de *arhetip* această linie de evoluție nu a avut continuare. Motivele acestei rupturi au fost elucidate cu brio de Michael D. Taylor în finalul studiului său. **Linia de evoluție orientală** s-a dovedit a fi cu mult mai viabilă. Dar și aici s-au produs o serie de abateri de la subiectele prezentate în *arhetip*. Astfel, imaginea ce ilustra versurile 6 – 8 a capitolului 11 al *Cărții lui Isaia* (așa-numita *Împărăție a Păcii*) s-a transformat în imaginea *Nașterii lui Iisus*. Se pare că același lucru s-a produs și cu imaginea ce ilustra versurile 1 – 21 ale capitolului 15 al *Cărții Ieșirea* (*Sărbătorirea de către evrei a traversării Mării Roșii*). În pofida stării extrem de proaste de conservare a frescelor est-europene mai vechi – de la Sopoćani și Arilje – putem afirma cu certitudine că, în cadrul liniei *orientale* a variantei desfășurate a *Arborelui lui Iesei*, ilustrarea versurilor din Cartea *Ieșirea* a fost substituită de imaginea *Întâmpinarea Domnului*. După o evoluție rectilinie marcată de pozițiile *Arborelui* de la mănăstirea Sopoćani (cca 1268-1270), de la biserica Sf. Achilije din Arilje (1296) și de la biserica Maica Domnului Ljeviška din Prizren (1307-1309 sau 1310 -1313), în jurul anului 1315 apare prima ramificație a **liniei orientale** – așa-numitul **model athonit** –, care este exemplificat de *Arborii lui Iesei* de la biserica Sf. Apostoli din Thessaloniki (cca. 1315), de la Trapeza Lavrei (1535-1536) și de la mănăstirea Dochiariu (1568). Starea proastă de conservare a frescei de la Thessaloniki nu ne permite însă să afirmăm dacă au existat sau nu imaginile *Înțelepților Antichității* în cadrul compoziției *Arborele lui Iesei*. Trăsătura distinctivă a **modelului athonit** ține de înlocuirea imaginii *Expulzării lui Eliodor din Templu* (*Cartea a Doua a Macabeilor*, cap. 3, v. 25 – 27) prin imaginea ecvestră a *Arhanghelului Mihail* și de reducerea imaginii desfășurate ce ilustra versul 12 al *Psalmului 84* (“*Adevărul din pământ a răsărit și dreptatea din cer a privit*”) la imaginea unei balanțe și a unei lumânări, pentru a ilustra *Dreptatea* (Justiția!) și, respectiv, *Adevărul* (Lumina!), amintite în Psalm. Vezi: Michael D. Taylor, *A historiated Tree of Jesse*, în *Dumbarton Oaks Papers*, nr. 34 – 35, Washington, ed. Center for Byzantine Studies, 1980 – 1981, p. 125 – 176; idem., *The Prophetic Scenes in the Tree of Jesse at Orvieto*, în: *Art Bulletin*, nr. 54, Washington, 1972, p. 413 – 416; idem., *Three local motifs in Moldavian Trees of Jesse, with an excursus on the liturgical basis of the exterior mural programs*, în *Revue des études sud-est européennes*, T. XII, nr. 2, Bucarest, 1974, p. 267 – 275.

⁸⁵ *Ioil*, 4, v. 18.

⁸⁶ *Naum*, 2, v. 1 după Biblia Ortodoxă, identic cu *Naum*, 1, v. 15 după *Biblia Catholică* citată de Taylor.

⁸⁷ *Ieșirea*, 15, 1 – 21 și *Cartea înțelepciunii lui Solomon*, 10, 18 – 19.

⁸⁸ *Isaia*, cap. 11, 6 – 8.

Figurile *Înțelepților Antichității* — personalități păgâne care, datorită spiritului vizionar, au profetizat *Nașterea lui Dumnezeu din Fecioară, Venirea Mesiei, Unitatea Treimii* ș. a. – mărginesc, din stânga și din dreapta, compoziția voronețiană a *Arborelui*. În rândul acestor înțelepți, vizavi de personalități cunoscute ale lumii antice, cum ar fi, bunăoară, Tucidide, Socrate, Pitagora, Sibila, Platon, Aristotel, Homer, putem găsi și unele figuri cu nume exotice, rezultate din transcrierea eronată a onomasticii vechilor manuscrise sau dintr-o tradiție apocrifă. Astfel, apare un enigmatic *Elin Zmovagl*, pe care filologul și slavistul Grigore Nandriș a încercat să-l identifice cu dramaturgul antic Sofocle⁸⁹. Marea majoritate a „citadelor” (traduse din greacă în slavonă) de pe filacterele acestor înțelepți nu sunt, însă, autentice. După cum au demonstrat în studiile lor magistrale filologii A. von Premerstein⁹⁰ și Hartmut Erbse⁹¹, primele compendii cu „spuse” sau „profeții” ale Anticilor referitoare la Creștinism apar abia în Bizanț, pe timpul împăratului Zenon (cca. 474 – 491), la sfârșitul secolului al V-lea după Hristos. Chiar și inscripția de pe filactera lui Platon se dovedește a fi un citat din *Cronografia* lui Teofan Mărturisitorul (cca. 752 - 818), – citat – în care este amintită o *profeție descoperită în Tracia, pe timpul împăraților Constantin și Irina, în mormântul unui filosof al cărui nume a rămas necunoscut*⁹².

Imnul Acatist cu cele 24 de scene ale lui este reprezentat pe fațada exterioară nordică a bisericii de la Voroneț. Datorită protecției cornișei acoperișului, ilustrațiile la strofele 4 – 6 ale imnului s-au păstrat destul de bine. Putem vedea aici o imagine a *Bunei Vestiri* (ce ilustrează strofa a 4-a a *Acatistului*), imaginea *Vizitei Mariei la Elisabeta* (ce ilustrează strofa a 5-a) și imaginea *Suspiciunii lui Iosif* (ce ilustrează strofa a 6-a⁹³). Vânturile nordice, precum și clima destul de aspră a Moldovei medievale, au distrus în mare parte pictura exterioară a peretelui de miază-noapte, inclusiv au generat erodarea mării majorității a scenelor *Acatistului*. De aceea astăzi este imposibil să le dăm o apreciere stilistică sau coloristică. Rămâne nerezolvată și problema prezenței sau absenței la Voroneț a imaginii *Asediului Constantinopolului* – în calitate de ilustrație la *proimionul* ce precede *Imnul Acatist*.

Fățada nordică voronețiană mai include o serie de teme secundare din care merită să fie amintite *Parabola fiului risipitor, Vămile văzduhului, Geneza* și *Viețile sfinților Antonie cel Mare și Gherasim*. Din ciclul de scene legate de tematica *Parabolei* s-au păstrat doar fragmentar scena

⁸⁹ Vezi: Grigore Nandriș, *Umanismul picturii murale postbizantine din estul Europei*, în: Wladyslaw Podlacha, Grigore Nandriș, *Umanismul picturii murale postbizantine*, Vol. 2, B., 1985, p. 68 – 69.

⁹⁰ A. von Premerstein, *Griechisch-heidnische Weise als Verkünder der christlichen Lehre in Handschriften und Kirchenmalereien*, în *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien, herausgegeben zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebaudes*, Wien, 1926, p. 647 – 666; idem., *Ein Pseudo-Athanasianischer Traktat mit Apokryphen Philosophensprüchen im Codex Bodleianus Roe – 5*, în „*Εἰς μνήμην Σπ. Λάμβρου*”, Atena, 1935, p. 177 – 189; idem., *Neues zu den apokryphen Heilspropheten heidnischer Philosophen in Literatur und Kirchenkunst*, în *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, IX, 1932, p. 338 – 374.

⁹¹ Hartmut Erbse, *Fragmente griechischer Theosophien*, în *Hamburger Arbeiten zur Altertumswissenschaft*, band 4, Hamburg, ed. Hansischer Gildenverlag, 1941.

⁹² Vezi: Constantin Ion Ciobanu, *Stihia profeticului*, Chișinău, 2007, p. 178 – 184.

⁹³ Strofa care începe cu cuvintele: *Vîfor de gânduri necredincioase, având înăuntru înțeleptul Iosif...*

Ospățului și scena *Întoarcerii fiului în casa tatălui*. Fiind situat la altitudine și, astfel, fiind bine apărat de cornișă, ciclul *Genezei* s-a conservat aproape integral. În cadrul acestui ciclu un interes deosebit îl prezintă scena *Zapisul lui Adam*. Scena dată, care apare și în pictura exterioară a Moldoviței și Suceviței, este o „traducere” în limbajul artei plastice a unei străvechi credințe de origine bogomilică și de largă circulație în folclorul medieval balcanic și est-european. Conform acestei credințe, diavolul, creatorul lumii materiale(!) și, – implicit –, al Pământului, i-a îngăduit lui Adam să lucreze țarina numai în schimbul sufletului său și al urmașilor săi⁹⁴, înțelegere trecută într-un *înscriș* (= *zapis* în slavonă sau *chirograf* în greacă), ascuns în apa Iordanului și sfârșit, ulterior, de către Hristos, în momentul botezului. Popularitatea de care în Estul Europei se bucura în secolul al XVI-lea această credință (contrară învățaturii bisericii ortodoxe!) l-a îndemnat pe eruditul călugăr athonit Maxim Grecul – aflat pe atunci în Rusia – să scrie un întreg tratat împotriva acestei erezii⁹⁵.

Tot de inspirație folclorică este și tema *Vămile văzduhului*, zugrăvită pe latura nordică a contrafortului de nord-vest a Voronețului. *Vămile* sunt exemplificate aici de imaginea unui turn cu 21 de trepte. După cum a stabilit încă în anii 20 ai secolului trecut Paul Henry, fiecare treaptă semnifică una din *vămile* prin care sufletul este obligat să treacă în călătoria sa de după moarte⁹⁶. Denumirile acestor vămi corespund denumirilor păcatelor capitale ale omenirii. Sursele literare exacte ale acestei teme, cu enumerarea exhaustivă a vămileor⁹⁷ au fost descoperite de Sorin Ulea în partea vizionară a textului *Povestirii lui Grigore din Viața Sfântului Vasile cel Nou*⁹⁸.

Ciclul *Vieții și martiriului Sfântului Ioan cel Nou*⁹⁹ de la Suceava ocupă la Voroneț jumătatea inferioară a peretelui exterior, sudic, al pridvorului. Inspirat de scrierea lui Grigorie „*monahul, prezviterul de la Marea Biserică a Moldovlahiei*”, confundat multă vreme cu cărturarul Grigorie Țamblac, acest ciclu era considerat inedit în pictura murală exterioară ante-Voroneț, deși figura sfântului mucenic a mai fost zugrăvită pe fațada sudică a bisericii de la Arbore (dar în cadrul compoziției *Cinului!*). Cercetările recente de la biserica Sf. Gheorghe a Mănăstirii Sf. Ioan cel Nou din Suceava au confirmat însă prezența acestui ciclu și în

⁹⁴ Sorin Ulea, *Originea și semnificația ...*, (II), p. 42.

⁹⁵ Vezi tratatul *Lămurire despre zapisul păcatelor*, în cartea: Sf. Maxim Grecul, *Adevăr și minciună*, Galați, 2003, p. 411 – 416.

⁹⁶ Paul Henry, *Folklore et iconographie religieuse. Contribution à l'étude de la peinture moldave*, în Bibliothèque de l'Institut français de Hautes-Études en Roumanie, I, *Mélanges*, 1927, p. 63 – 97.

⁹⁷ Sorin Ulea oferă următoarea listă: 1. *Clevetirea*, 2. *Batjocorirea*, 3. *Zavistea*, 4. *Minciuna*, 5. *Mânia și Înverșunarea*, 6. *Mândria*, 7. *Cuvintele deșarte*, 8. *Camăta și Frauda*, 9. *Nedreptatea și Vanitatea*, 10. *Iubirea de arginți*, 11. *Beția*, 12. *Pomenirea de rău*, 13. *Vrăjitoria și Descântecul*, 14. *Îmbuibarea*, 15. *Slujirea de idoli și ereziile*, 16. *Sodomia*, 17. *Preacurvia*, 18. *Uciderea*, 19. *Furtul*, 20. *Curvia*, 21. *Nemilostivirea și asprimea mâniei*. Vezi: S. Ulea, *Originea și semnificația ...* (II), p. 39.

⁹⁸ Vezi: S. Ulea, *Originea și semnificația ...* (II), p. 38 – 40.

⁹⁹ Negustor din Trapezunt, martirizat în Cetatea Albă spre mijlocul secolului XIV, considerat “păzitor al statului” Moldovei, de când moaștele sale au fost aduse la Suceava, în 1415, de Alexandru cel Bun, și așezate în biserica Mirăuților, iar apoi transferate, în 1589, sub domnia lui Petru Șchiopul, în biserica Sf. Gheorghe, noul lăcaș al mitropoliei.

decorul – foarte șters – al părții răsăritene a fațadei sudice a bisericii amintite, – fațade – zugrăvite încă în anii primei domnii a lui Petru Rareș. Figura Sf. Ioan cel Nou a apărut deja în fresca interioară a Voronețului, în zugrăvia naosului, pe peretele de vest, opus simetric tabloului votiv. În general, martiriul sfântului Ioan cel Nou a produs un număr impunător de cicluri ilustrate. Cel mai vechi din ele este cel al raclei de lemn – din care s-au reperat doar două fragmente¹⁰⁰, dar care, la timpul său, a furnizat modelul pentru relicvarul în argint, reconsiderat astăzi a fi o replică (din a doua jumătate a secolului XVI!) a raclei pictate (opinie a Corinei Nicolescu și a Constanței Costea). Ciclul de la Voroneț ilustrează următoarele scene din viața și martiriul sfântului: *Sfântul în fața eparhului, Dezbrăcarea sfântului, Ioan în dialog cu eparhul, Baterea cu toiege, Aruncarea sfântului în temniță, A doua zi, în fața judecătorului, Tragerea de cal și decapitarea sfântului, Îngerii slujind și evreul trăgând cu arcul, Evreul mărturisindu-se mulțimilor, Înfirmarea sfântului, Încercarea de luare a moaștelor sfântului și anunțarea preotului, Stâlpul de foc, Aducerea moaștelor sfântului la Suceava de către Alexandru cel Bun*¹⁰¹. Ultima scenă prezentată aici avea importante conotații de ordin ecleziastic și politic, înțelese foarte bine de contemporani. Or, aducerea la Suceava în 1415¹⁰² a moaștelor Sf. Ioan cel Nou, urmând recunoașterii lui Iosif¹⁰³ de către patriarhia de Constantinopol (1401), întărise substanțial autonomia Mitropoliei Moldovei.

În stânga ușii de intrare în pridvor, pandant scenei *Aducerea moaștelor Sf. Ioan cel Nou în cetatea Sucevei*, sunt figurate (de la stânga la dreapta) imaginea *Sfântul Gheorghe omorând balaurul* și portretele mitropolitului Grigore Roșca și sihastrului Daniil. Deasupra capului lui Daniil Sihastrul, între compozițiile *Stâlpul de foc* din *Ciclul Sf. Ioan cel Nou* și icoana *Deisis* (de deasupra ușii sudice a pridvorului) se află pisania lui Grigore Roșca, pictată cu culoare albă pe fond albastru. Din ea aflăm că Mitropolitul Întregii Moldove Grigorie a fost ctitorul pridvorului și a „înfrumusețării” (exterioare – C. C.) bisericii, care au fost „isprăvite” la 14 septembrie 1547, în zilele piosului Io Iliș voievod și a mamei sale Elena.

¹⁰⁰ Primul aflat la Muzeul de Artă al României, cel de al doilea cunoscut doar dintr-o fotografie publicată, actualmente fiind considerat pierdut.

¹⁰¹ Referitor la componența ciclurilor vieții sfântului vezi studiul Constanței Costea: *Despre reprezentarea Sf. Ioan cel Nou în arta medievală*, în RMI, An LXVII, nr. 1 – 2 /1998, B., 1998, p. 18 – 35.

¹⁰² Abordând controversata problemă a anului aducerii moaștelor Sf. Ioan cel Nou la Suceava, Florin Grigorescu scrie următoarele: „Interpretarea eronată a episcopului Pahomie al Romanului (1707 - 1714) pe coperta *Sbornicului* aparținând lui Gavril Uric – din anul 1439 – a făcut ca timp de două secole și jumătate întreaga istoriografie să considere că aducerea moaștelor Sfântului Ioan cel Nou la Suceava s-a făcut în 1402 (...) Dacă ținem cont însă că cel mai vechi manuscris al *Cronicii* lui Grigore Ureche este pierdut, iar copia lui Axinte Uricariul (1670 - 1733) la *Cronica* de bază a lui Ureche indică limpede văleatul 6923 (1415), la fel ca *Letopisețul* lui Nicolae Costin (1660 - 1712) – care se pare că a luat cunoștință de acest an din actele Mitropoliei Moldovei care au fost duse împreună cu mitropolitul Dosoftei în anul 1686 în Polonia – susținem (...) ca dată corectă a aducerii moaștelor Sfântului Ioan la Suceava ca fiind anul 1415”. Vezi: Florin Grigorescu, *Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava în viața credincioșilor*, Suceava, 2003, p. 181 – 182.

¹⁰³ Zaharia, C., *Iosif I Mușat, întâiul mare ierarh român*, București, 1987, p. 140-142.

Deasupra ciclului *Vieții Sf. Ioan cel Nou* avem prezentat ciclul *Vieții Sf. ierarh Nicolae: Nașterea, Școala, Hirotonirea ca diacon, Hirotonirea ca episcop, Apariția sfântului în vis împăratului Constantin, Cei trei strategii în temniță* – toate în registrul superior, *Salvarea celor trei bărbați de la execuție, Doborârea copacului cu demoni, Istoria celor trei fecioare, Salvarea lui Dimitrie de la înec, Vindecarea fetei posedate de demoni* – în registrul al doilea, *Izbăvirea corăbiei, Distrugerea idolilor, Lupta cu diavolul apărut în chip de înger, Viziunea îngerilor cu pecetea Dumnezeirii, Vindecarea leproșilor și Adormirea sfântului* – în registrul al treilea. Grosso modo, redacția voronețiană a scenelor din hagiografia Sf. Nicolae urmează modelele ortodoxe consacrate. Nu au corespondent sau sunt extrem de rar întâlnite în arta bizantină sau rusă veche doar câteva episoade ale ciclului: *Vindecarea leproșilor*¹⁰⁴, *Lupta cu diavolul apărut în chip de înger*¹⁰⁵ și *Viziunea îngerilor cu pecetea Dumnezeirii*¹⁰⁶. Majoritatea celorlalte episoade, zugrăvite la Voroneț, probează existența unui *nucleu comun* al redacțiilor moldovenești și bizantine ale iconografiei *Vieții sfântului*.

Tema cea mai importantă care figurează în decorația exterioară ctitorită de Grigorie Roșca o constituie *Judecata de apoi*. Originile iconografiei acestei teme trebuie căutate încă în arta creștină timpurie, unde *Judecata* era reprezentată sub forma „separării oilor de capre” (mozaicul bisericii St. Apollinare Nuovo din Ravenna)¹⁰⁷. Îmbogățirea iconografică a acestei teme s-a produs deja în Evul Mediu, sub influența literaturii patristice, apocaliptice și, în mod special, a scrierilor Sf. Efreem Sirul. Manuscrisul *Parisinus Graecus 74* de la Biblioteca Națională din Paris, datat cu secolul al XI-lea, prezintă deja o redacție iconografică evoluată a temei *Judecății de apoi*, redacție care o vom regăsi în marea majoritate a picturilor murale și a ilustrațiilor de carte din lumea ortodoxă bizantină târzie sau din lumea post-bizantină.

După cum a remarcat încă Vasile Drăguț, cele mai vechi reprezentări ale *Judecății de apoi* din arta românească le găsim în bisericile transilvănene din Țara Hațegului¹⁰⁸. Astfel, la Crișcior întâlnim acest subiect deja în secolul al XV-lea¹⁰⁹. În pictura exterioară a Moldovei medievale cea mai veche reprezentare a temei *Judecății de apoi* o găsim la Arbore (1541?), unde ea este distribuită pe perețele de sud¹¹⁰. Celelalte *Judecăți de apoi* din pictura monumentală moldavă a secolelor XVI-XVII au o altă repartizare: la Probota, Coșula, Sucevița și Cetățuia – pe bolta și pe perețele estic al pridvorului închis, la Humor și Moldovița – în pridvorul deschis, la Bălinești,

¹⁰⁴ Întâlnită și la Moldovița.

¹⁰⁵ Întâlnită, de asemenea la Păpăuți și la Humor.

¹⁰⁶ Datorz această informație Constanței Costea, care a menționat raritatea celor trei episoade în articolul “Sf. Nicolae” din *Enciclopedia artei medievale din România* (manuscris în curs de apariție).

¹⁰⁷ Vezi: H. B. Покровский, *Страшный суд в памятниках византийского и русского искусства*, în *Труды археологического съезда в Одессе (1884)*, T. III, Одесса, 1887, planșa LXXIII între p. 286 – 287.

¹⁰⁸ Vasile Drăguț, *Pictura murală din Transilvania*, B., 1970, p. 49, 66 ș. a.

¹⁰⁹ Ion I. Solcanu, Pr. Costache Buzdugan, *Biserica Voroneț, Mănăstirea Neamț*, 1984, p. 31.

¹¹⁰ Amplasare reluată ulterior și în decorația exterioară a bisericii de la Rașca.

Voroneț, *Sf. Gheorghie* și *Sf. Dimitrie* din Suceava – pe fațadele vestice ale edificiilor¹¹¹. Dintre toate aceste reprezentări ale *Judecății de apoi*, cea de la Voroneț este cea mai monumentală și cea mai bogată în detalii sugestive.

Suprafața imensă a frescei *Judecății* este compartimentată în mai multe registre. La extremitățile laterale ale primului registru vedem câte patru îngeri, din ambele părți, înfășurând sulul *Timpului expirat*. Pe suprafața sulului este reprezentat cerul înstelat cu cele 12 semne ale Zodiacului. *Porțile Cerului* din centrul registrului sunt deschise de doi îngeri înaripați iar în spațiul liber – format între cei doi batanți – apare figura maiestuoasă și căruntă a *Celui Vechi de Zile*.

Un fascicol de raze pornește de la *Cel Vechi de Zile* spre registrul următor, în centrul căruia este situată o imagine dezvoltată a temei *Deisis*. În centrul acestei *Deisis*, înconjurat de cete îngerești și încadrat într-un medalion din care țâșnesc raze, în calitate de *Judecător al Universului*, apare Iisus Hristos. Chipul lui Hristos este flancat de reprezentările intercesorilor: a Fecioarei Maria și a lui Ioan Botezătorul. Ei ambii intervin în fața Mântuitorului, rugându-L să cruțe omenirea. În același registru sunt reprezentați și cei doisprezece apostoli, șezând a câte șase pe bănci alungite, de ambele părți ale imaginii *Deisis*. Nimburile aurii de deasupra apostolilor indică prezența cetelor de îngeri din planul doi al registrului.

În centrul celui de al treilea registru este reprezentat *Tronul Hetimasiei*. Pe suprafața lui orizontală, în fața *Crucii* și *uneltelor patimilor*, vedem imaginea *Sf. Duh* în formă de porumbel. Flancând tronului, simetric, stau în genunchi Adam și Eva. Din partea stângă, îndemnate de apostolul Pavel, de tron se apropie cetele celor dreپți: a prorocilor, ierarhilor, mucenicilor și cuvioșilor. În dreapta, Moise – nimbant ca și apostolul Pavel – îndrumă spre judecată grupurile păcătoșilor: pe evrei, turci, tătari, armeni, etiopieni. Etniile respective sunt indicate de portul personajelor și de inscripțiile explicative de deasupra capetelor fiecărui grup.

Spre deosebire de registrele superioare, registrul inferior al *Judecății de apoi* este asimetric. Dinamica lui gravitează în jurul imaginii balanței, ținute de *Mâna lui Dumnezeu*. Această *Mână* apare de sub *Tronul Hetimasiei*.

Râul de foc, figurile alegorice ale *Mării* și ale *Pământului*, fiarele sălbatice din gura cărora ies cei mâncați de ele, morții ce se scoală din sicrie, îngerii Apocalipsei trâmbițând – toate aceste imagini sunt pictate în partea dreaptă a peretelui și pe suprafața contrafortului sudic. Imaginația și fantezia zugravilor au diversificat simțitor textele teologice și iconografia consacrată a *Judecății de apoi*. Un interes deosebit îl prezintă *Râul de foc* care, asemeni lavei vulcanice, se varsă de la picioarele lui Hristos așezat în centrul icoanei *Deisis* (pictate în cel de al doilea registru). În interiorul acestui râu vedem chipurile schimonosite de groază ale păcătoșilor. Cu vopsea albă aici sunt scrise numele principalilor ereziarhi și persecutori ai creștinismului: Arie, Irod, Iuda, Dioclețian, Maximian,

¹¹¹ Vezi: Ion I. Solcanu, Pr. Costache Buzdugan, *Op. cit.*, p. 31.

Lichiniu, Iulian (Apostatul). Pentru o exemplificare și mai sugestivă a jarului infernului, zugravii de la Voroneț au introdus și o inscripție explicativă, în limba slavonă, preluată din *Evangelia după Luca* (16, 24): „Părinte Avraame... trimite pe Lazăr să-și ude vârful degetului în apă și să-mi răcorească limba, căci mă chinuiesc în această văpaie”.

În centrul registrului inferior al *Judecării* – legate tematic de imaginea deja amintită a *balanței* din *Mâna lui Dumnezeu* – figurează *parabola morții celui drept* și *parabola morții păcătosului*. Aici, pe o filacteră desfășurată, în dreapta îngerului ce străpunge cu sulita trupul celui osândit la chinurile eterne, Paul Henry a observat o extrem de curioasă pseudo-inscripție, rămasă neînțeleasă până în prezent(!)¹¹². În imediata vecinătate a aceluiași înger, între reprezentările celor două *parabole*, putem vedea figura regelui *David cântând la cobză*(!)¹¹³. *Cetatea raiului*, către care se îndreaptă cetele credincioșilor conduși de apostolul Petru, se află în stângă *parabolei morții celui drept*. Și mai la stânga, în partea de nord a peretelui și pe contrafortul nordic este desfășurată imaginea simbolică a *Sânului lui Avraam*. Între imaginile lui Avraam și Iacov, istoricul Ion I. Solcanu a descoperit minuscula și enigmatică inscripție slavonă „Ionasko Kiril”, interpretată de el drept semnătura autografă a zugravului¹¹⁴. Această semnătură, împreună cu semnătura „pristavului Marcu”¹¹⁵ – reprodusă încă de Eugen Kozak¹¹⁶ – au generat o discuție aprinsă, menită să stabilească numele exact al autorului frescelor. Din nefericire însă, spre deosebire de pictura Bălineștilor, unde semnătura ieromonahului Gavriil – descoperită de Sorin Ulea – este însoțită de verbul slavon „pisal” („a pictat”)¹¹⁷, aici, la Voroneț, această importantă precizare lipsește.

Încheind descrierea *Judecării de apoi*, ținem să accentuăm faptul că mesajul frescei trebuie citit și evaluat în contextul epocii care ni l-a transmis. Insistența cu care zugravii au stăruit asupra particularităților etnice, naționale și confesionale ale damnaților, nu este un fapt întâmplător. Or, spre deosebire de tradiția iconografică a *Judecăților de apoi* bizantine, unde rolul preponderent în ilustrarea păcatelor îl jucau viciile de *ordin moral*, *Judecata* de la Voroneț etalează în prim plan păcatele rezultate din apartenența la alte *confesii* sau păcatele generate de confruntările de *ordin național* – toate, evident, îmbrăcate în haina simbolico-alegorică a limbajului picturii medievale ortodoxe.

¹¹² Paul Henry, *Monumentele din Moldova de nord...*, fig. 80 la p. 223. Referitor la semnificația *pseudo-inscripțiilor* din pictura medievală a Moldovei vezi studiul nostru: Constantin Ciobanu, *Tradiția pseudo-inscripțiilor din pictura murală moldavă în contextul artei bizantine și postbizantine*, în anuarul *Arta – 2004*, Chișinău, 2004, p. 13 – 22.

¹¹³ Instrument muzical care, la Voroneț, a înlocuit *harpa* tradițională din iconografia bizantină a acestei imagini inspirate de *Psaltire*.

¹¹⁴ Ion I. Solcanu, Pr. Costeche Buzdugan, *Op. cit.*, p. 58.

¹¹⁵ De sub portretul Mitropolitului Grigore Roșca de pe fațada sudică.

¹¹⁶ Eugen Kozak, *Die Inschriften aus der Bukovina*, Viena, 1903, p. 210. Textul inscripției, tradus din slavonă, este următorul: „Robul lui Dumnezeu Marcu pristavul care a slujit acest sfânt loc și această mănăstire a Sf. Mucenic Gheorghie”.

¹¹⁷ Sorin Ulea, *Gavriil ieromonahul autorul frescelor de la Bălinești*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, B., 1964, p. 419.

Bibliografie

Abrevieri:

AAR – *Analele Academiei Române*
ACIEB – *Actes du Congrès International des Études Byzantines*
ACMIT – *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția Transilvania*
ARTA – *Anuarul „Arta” al Institutului Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei*
AȘM – *Academia de Științe a Republicii Moldova*
BCMI – *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*
BMI – *Buletinul Monumentelor Istorice*
BOR – *Biserica Ortodoxă Română*
MIA – *Monumente istorice și de artă (Serie specială a Revistei Muzeelor)*
MMS – *Mitropolia Moldovei și Sucevei*
MO – *Mitropolia Olteniei*
RM – *Revista Muzeelor*
RRH – *Revue Roumaine d’Histoire*
RRHA BA – *Revue Roumaine d’Histoire de l’Art, Série Beaux-Arts*
SCIA AP – *Studii și Cercetări de Istoria Artei, Seria Arte Plastice*
ЖМНП – *Журналъ Министерства Народнаго Просвещенія*
ОРЯС – *Отдел(ение) русского языка и словесности*
ТОДРЛ – *Труда Отдела Древнерусской Литературы*

Ediții consacrate monumentului:

Cincheza-Buculei, Ecaterina, *Le programme iconographique du narthex de l’église du monastère de Voroneț*, în *RRHA BA*, XXX, 1993, p. 3 – 24.
Comarnesco, Petru, *Voroneț. Fresques des XVe et XVIe siècles*, Bucurest, 1959;
Comarnescu, Petru, *Voroneț*, București, 1967.
Luția, Oreste, *Legenda Sfântului Ioan cel Nou dela Suceava în frescurile dela Voroneț*, în *Codrul Cosminului*, I, 1924, Cernăuți, 1925, p. 279-354;
Musicescu, Maria Ana, *Considerații asupra picturii din altarul și naosul Voronețului*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1964, p. 363 – 417.
Musicescu, Maria Ana, Ulea Sorin, *Voroneț*, București, 1969; a 2-a ed. 1971.
Pogonat, Tatiana; **Boldura**, Oliviu, *Conservarea și restaurarea picturilor murale exterioare de la Biserica Mănăstirii Voroneț*, în *MIA. RM*, Anul XX, nr. 2, București, 1989, p. 56 – 65.
Sabados, Marina Ileana, *La datation des iconostases de Humor et de Voroneț*, în *RRHA, BA*, T. XLV, București, 2008, p. 67 – 76.
Simionovici, monahia Elena, *Sfânta mănăstire Voroneț. O vatră de istorie românească și de spiritualitate ortodoxă*, Sibiu, 2001.
Solcanu Ion I., Pr. **Buzdugan** Costache, *Biserica Voroneț, Mănăstirea Neamț*, 1984.
Solcanu, Ion I., *Voroneț. Tradiție și adevăr istoric*, în *Arta istoriei. Istoria artei. Academicianul Răzvan Theodorescu la 65 de ani*, București, ed. Enciclopedică, 2004, p. 67 – 82.
Wickenhäuser, Franz Adolf, *Geschichte der Klöster Woronetz und Putna*, în *Molda oder Beiträge zur Geschichte der Moldau und Bukowina, Band III*, Cernowitz, 1886.
Zugravu, I., *Voronețul*, în *MMS*, 1 – 2, XXXIX, 1963.

Ediții de istorie, teologie și artă medievală românească:

Bucovina. La peinture murale moldave aux XVe – XVIe siècles, Album, text de Răzvan **Theodorescu**, București, ed. Comisiei Naționale a României pentru UNESCO, 1994.
Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare, culegere de studii îngrijită de M.Berza, București, ed. Acad. RPR, 1964.
Dicționar de artă, Forme, tehnici, stiluri artistice, (A – M), V. 1, București, ed. Meridiane, 1995.
Dicționar de artă, Forme, tehnici, stiluri artistice, (N – Z), V. 2, București, ed. Meridiane, 1998.
Dicționar enciclopedic de artă medievală românească, de **Drăguț**, Vasile, București, 1976.
Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase, de **Branîște**, Ene și **Branîște**, Ecaterina, Caransebeș, 2001.
Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu, de **Rus**, Remus, București 2003.
Istoria Artelor Plastice în România, sub îngrijirea acad. prof. George Oprescu, Vol. I – II, București, ed. Meridiane, 1968, 1970.
Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova, de **Stoicescu**, Nicolae, București, I, 1974, p. 920-925.
Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare, București, 1958, p. 77 – 86, 274 – 275.

- Balș, N.**, *Bisericile lui Ștefan cel Mare*, în BCMI, XVIII, 1925, București, 1926.
- Balș, N.**, *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacul al XVI-lea, 1527-1528*, în BCMI, XXI, 1928, București, 1928.
- Balș, Ștefan; Nicolescu, Corina**, *Mănăstirea Moldovița*, București, ed. Acad. RPR, 1958.
- Batariuc, Paraschiva-Victoria**, *Imagini ale cetății Sucevei în pictura murală din Moldova*, în *Sub Zodia Vătășianu. Studii de istoria artei*, Cluj-Napoca, ed. Nereamia-Napocae, 2002, p. 59 – 65.
- Cazacu, Matei; Dumitrescu, Ana**, *Culte dynastique et images votives en Moldavie au XVe siècle. Importance des modèles serbes*, în *Cahiers Balkaniques*, Nr. 15, 1990, p. 13 – 102.
- Cândea, Virgil**, *Mărturii românești peste hotare*, V. I, București, ed. Enciclopedică, 1991.
- Comarnescu, Petru**, *Îndreptar artistic al monumentelor din nordul Moldovei (arhitectura și fresca în sec. XV-XVI)*, Suceava, 1961, p. 173, 188-190.
- Corugă, M. V.**, *Gheorghe al II-lea și Grigorie de la Neamț, doi mitropoliți necunoscuți ai Moldovei, din secolul al XVI-lea*, BOR, 11-12, LXXXIX, 1971, p. 1232-1239.
- Dan, Dimitrie**, *Ctitoria hatmanului Luca Arbure*, în BCMI, Anul XIX, nr. 1 – 3, Fasc. 47, 1926, Craiova, ed. Ramuri / Institutul de arte grafice, S.A., p. 37 – 46.
- Dan, Dimitrie**, *Biserica Sf. Gheorghe din Suceava*, în BCMI, Anul III, 1910, p. 134 – 139.
- Dan, Dimitrie**, *Lujenii*, Cernăuți, 1893.
- Dan, Dimitrie**, *Mănăstirea și comuna Sucevița*, București, 1923.
- Denize, Eugen**, *Moldova lui Petru Rareș între imperiali și otomani*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D.Xenopol”*, Iași, T. XXVI, 1989, p. 235 – 247.
- Drăguț, Vasile**, *Arta gotică în România*, București, ed. Meridiane, 1979.
- Drăguț, Vasile**, *Arta românească. V.1, Preistorie, Antichitate, Ev Mediu, Renaștere, Baroc*, București, ed. Meridiane, 1982.
- Drăguț, Vasile**, *Dobrovăț*, București, ed. Meridiane, 1984.
- Drăguț, Vasile**, *Dragoș Coman maestrul frescelor de la Arbore*, București, ed. Meridiane, 1969.
- Drăguț, Vasile**, *Humor*, București, ed. Meridiane, 1973.
- Drăguț, Vasile**, *Pictura murală din Moldova. Sec. XV-XVI*, București, 1982.
- Garidis, Miltiadis-Miltos**, *Contacts entre la peinture de la Grèce du nord et des zones centrales balkaniques avec la peinture moldave de la fin du XVe siècle*, în ACIEB (XIV), V.II, Bucarest, ed. Acad.RSR, 1975, p. 563 – 569.
- Garidis, Miltiadis-Miltos**, *La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450 – 1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes, ed. C. Spanos, Librairie des amis des livres, 1989, 417 p.+ 251 il.
- Gorovei, Ștefan**, *Mucenicia Sf. Ioan cel Nou. Noi puncte de vedere*, în *Închinare lui Petre Ș Năsturel la 80 de ani*, Brăila, 2003, p. 555-572.
- Gorovei, Ștefan S.**, *Petru Rareș*, București, ed. Militară, 1982.
- Grabar, André**, *L'Origine des façades peintes des églises moldaves*, în *Mélanges offerts à M. Nicolae Iorga*, Paris, 1935, p. 365 – 382.
- Grigorescu, Ioana; Diaconu, Nicolae**, *Prezentarea unor elemente noi apărute cu ocazia restaurărilor de la Dragomirna, Sucevița, Tazlău și Voroneț*, Sesiunea Direcției Monumentelor Istorice, București, 1963, p. 85-87.
- Henry, Paul**, *Monumentele din Moldova de Nord. De la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea. Contribuție la studiul civilizației moldave*, București, 1984 (traducere din l. franceză, ed. Ernest Leroux, Paris, 1930).
- Kozak, Eugen**, *Die Inschriften aus der Bukovina. Epigraphische Beiträge zur Qellenkunde der Landes und Kirchengeschichte*, I, Wien, 1903.
- Makaros Simonopetritul**, *Ieromonah, Triodul explicat. Mistagogia timpului liturgic*, Ediția a 2-a, Sibiu, ed. Deisis, 2003.
- Maxim Grecul, Sf.**, *Adevăr și minciună. Scrieri dogmatico-polemice*, V. II, Galați, ed. Bunavestire, 2003.
- Maxim Mărturisitorul, Sf.**, *Mystagogia. Cosmosul și sufletul. Chipuri ale bisericii*, București, ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 2000.
- Meteș, Ștefan**, *Zugravii bisericilor române*, în ACMIT. 1926 – 1928, Cluj, tipografia „Progresul”, 1929, p. 1 – 168.
- Miclea, Ion; Florescu, Radu**, *Probota*, București, ed. Meridiane, 1978, 42 p. + 89 il.
- Mora, Paolo și Laura; Philippot, Paul**, *Conservarea picturilor murale*, București, 1986, p. 128.
- Mureșan, Dan Ioan**, *Rêver Byzance. Le dessein du prince Pierre Rareș de Moldavie pour libérer Constantinople*, în *Académie Roumaine. Société roumaine d'études byzantines, Études byzantines et post-byzantines, IV*, Iași, ed. Trinitas, 2001, p. 207 – 265.
- Musicescu, Maria Ana; Berza, Mihai**, *Mănăstirea Sucevița*, București, ed. Acad. RPR, 1958.
- Nandriș, Grigore**, *Umanismul picturii murale postbizantine din estul Europei*, în: Wladyslaw **Podlacha**, Grigore **Nandriș**, *Umanismul picturii murale postbizantine*, Vol. 2, București, 1985.
- Nastase, Dumitru**, *Biserica din Bălinești și pictura ei exterioară*, în SCIA, Seria AP, T. 43, București, 1996, p. 3 – 18.
- Năsturel, Petre Ș.**, *Une prétendue oeuvre de Grégoire Tsamblak: „Le martyre de Saint Jean le Nouveau”*, în *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes: Sofia, 26.08. 1966 – 01. 09. 1966*, T. VII, Littérature, Ethnographie, Folklore, Sofia, 1971, p. 345 – 351.
- Nicolescu, Corina; Miclea, Ion**, *Moldovița. Monument historique et d'art*, Bucarest, ed. Sport-Turism, 1978
- Păcurariu, Pr. Prof. Dr. Mircea ~**, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, ed. a 2-a, V. 1, București, ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1991.

- Păcurariu**, Pr. Prof. Dr. Mircea ~ , *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, ed. a 2-a, V. 2, București, ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1994.
- Pătimirea sfântului și slăvitului mucenic Ioan cel Nou**, care a fost chinuit la Cetatea Albă, scrisă de Grigore călugărul și prezbiterul din marea biserică a Moldovlahiei, (ms. sl. 164, fol. 324-330), tradus și publicat de Episcopul Melchisedec, *Viața și scrierile lui Grigore Țamblac*, AAR, seria II, tom VI, 1883-2884, sect. II, București, 1885.
- Petru Rareș. Culegere de studii**. Redactor coordonator Leon Șimanschi, București, 1978.
- Pictura murală din Moldova, Secolele XV – XVI**, text: Vasile Drăguț, Antologie de imagini: Petre Lupan, București, ed. Meridiane, 1982, 60 p. + 235 il.
- Podlacha**, Wladyslaw, *Pictura murală din Bucovina [Malovidla sciienne w cerkwiah Bukowiny*, Lvov, 1912], în: Wladyslaw Podlacha, Grigore Nandriș, *Umanismul picturii murale postbizantine*, Vol. 1, București, 1985.
- Popa**, Corina, *Bălinești*, București, ed. Meridiane, 1981.
- Puig i Cadafalch**, J., *Les églises de Moldavie. Contribution a l'étude des origines de leur forme décorative. – Une école parallèle pendant le XIème siècle dans l'Europe Occidentale*, în *Académie Roumaine. Bulletin de la Section Historique*, T. XI, *Congrès de Byzantinologie de Bucarest. Memoires*, București, ed. Cultura națională, 1924, p. 76 – 89.
- Solcanu**, Ion I., *Artă și societate românească (secolele XIV – XVIII)*, București, 2002.
- Solcanu**, Ion I., *Biserica din Bălinești: datarea construcției și a picturii interioare*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D.Xenopol”*, Iași, T. XIX, 1982, p. 531 – 537.
- Solcanu**, Ion I., *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure. I – Pictura interioară*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D.Xenopol”*, Iași, T. XII, 1975, p. 35 – 53.
- Solcanu**, Ion I., *Datarea ansamblului de pictură de la biserica Arbure. II – Pictura exterioară. Începutul picturii exterioare în Moldova*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D.Xenopol”*, Iași, T. XVIII, 1981, p. 167 – 181.
- Solcanu**, Ion I., *Imagini ale mijloacelor de transport în pictura murală din Moldova (secolele XV – XVII)*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D.Xenopol”*, Iași, T. XX, 1983, p. 269 – 274.
- Solcanu**, Ion I., *Motivații etice și ideologice ale actului ctitoricesc la Ștefan cel Mare*, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A.D.Xenopol”*, Iași, T. XXIV, nr. 1, 1987, p. 137 – 154.
- Strzygowski**, Josef, *Origin of Christian Church Art*, Oxford, 1923, p. 159 – 161.
- Ștefănescu**, I.D., *L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie. Peintures murales de Valachie et de Moldavie*, Paris, 1938.
- Ștefănescu**, I.D., *L'Eglise de Balinesti*, BCMI, XXXVII, 1944, fasc.119-122.
- Ștefănescu**, I.D., *L'Eglise de Lujeni. Les peintures murales*, în *Analecta*, 3, 1946, p. 12-14.
- Ștefănescu**, I.D., *L'évolution de la peinture religieuse en Bukovine et en Moldavie*. Paris, 1928.
- Ștefănescu**, I.D., *L'évolution de la peinture religieuse en Bukovine et en Moldavie, depuis les origines jusqu'au XIXe siècle. Nouvelles recherches. Étude iconographique*, Paris, 1929.
- Theodorescu**, Răzvan, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X – XIV)*, București, 1974.
- Theodorescu**, Răzvan, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550 – 1800)*, Vol. I, București, 1987.
- Theodorescu**, Răzvan, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550 – 1800)*, Vol. II, București, 1987.
- Turdeanu**, Emil, *Miniatura bulgară și începuturile miniaturii românești*, Extras din *Buletinul Institutului român din Sofia*, Anul 1, nr. 2, București, 1942. p. 395 – 452 + XI pl.
- Ulea**, Sorin, *Datarea frescelor bisericii mitropolitane Sf. Gheorghe din Suceava*, în *SCIA, AP*, T. 13, nr. 2, București, 1966, p. 207 – 231.
- Ulea**, Sorin, *L'Origine et la signification idéologique de la peinture extérieure moldave (I)*, *RRH*, I, 1963.
- Ulea**, Sorin, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenești (I)*, în *SCIA*, T. X, nr. 1, București, 1963, p. 57 – 93.
- Ulea**, Sorin, *Originea și semnificația ideologică a picturii exterioare moldovenești (II)*, în *SCIA, AP*, T. XIX, București, 1972, p. 37 – 53.
- Ulea**, Sorin, *La peinture extérieure moldave: où, quand et comment est-elle apparue*, în *RRH*, 1984, nr. 4, București, 1984, p. 285 – 311.
- Ulea**, Sorin, *O surprinzătoare personalitate a Evului Mediu Românesc: cronicarul Macarie*, în *SCIA, AP*, T. XXXII, București, 1985, p. 14 – 48.
- Vasiliu**, Anca, *Biserica Înălțarea Domnului de la Mănăstirea Neamț. Dosar de restaurare a picturii murale din absida altarului. Observații și ipoteze de lucru privind picturile murale aflate în curs de restaurare*, în *SCIA, Seria AP*, T. 41, București, ed. Acad. Române, 1994, p. 60 – 81 și fig. 1, 2.
- Vasiliu**, Anca, *Monastères de Moldavie. XIVE - XVIe siècles. Les Architectures de l'image*, Milano/Paris, Ed. Humanitas, 1998.
- Vătășianu**, Virgil *Istoria artei feudale în Țările Române*, I, București, 1959.
- Vătășianu**, Virgil, *Pictura murală din nordul Moldovei*, București, ed. Meridiane, 1974, 38 p. + 110 il.
- Wickenhäuser**, Franz Adolf, *Geschichte der Klöster Homor, Sct. Onufri, Horodnik und Petrauz*, în *Molda oder Beiträge zur Geschichte der Moldau und Bukowina, Band I*, Cernowitz, 1881.
- Zaharia**, C., *Iosif I Mușat, întâiul mare ierarh român*, București, 1987, 140-142.

- Бакалова**, Елка, *Стенописите на църквата при село Беренде*, София, 1976, 144 p. + 70 il.
- Бетин**, Л. В., *Исторические основы древнерусского высокого иконостаса*, în *Древнерусское искусство. Художественная культура Москвы и прилегающих к ней княжеств. XIV – XVI вв.*, Москва, 1970, p. 57 – 72.
- Бетин**, Л. В., *Об архитектурной композиции древнерусских высоких иконостасов*, în *Древнерусское искусство. Художественная культура Москвы и прилегающих к ней княжеств. XIV – XVI вв.*, Москва, 1970, p. 41 – 56.
- Ђурић**, Војислав Ј., *Настанак градитељског стила Моравске школе. Фасаде, систем декорација, пластика*, Сб. *Зборник за ликовне уметности*, нр. 1, Нови Сад, 1965, p. 35 – 65 + il.
- Ильин**, М.А., *Иконостас Успенского собора во Владимире Андрея Рублева*, în *Древнерусское искусство. Художественная культура Москвы и прилегающих к ней княжеств XIV – XVI вв.*, Москва, 1970, p. 29 – 40.
- Ильин**, М.А., *Некоторые предположения об архитектуре русских иконостасов на рубеже XIV – XV вв.*, în *Культура Древней Руси*, Москва, 1966, p. 79 – 88.
- Кнежевић**, Б., *Црква Светог Петра у Преспи*, în *Зборник за ликовне уметности*, нр. 2, Нови Сад, 1966, p. 245 – 265, fig. 6.
- Культура Византии. XIII – первая половина XV в..К XVIII Международному Конгрессу византинистов (8 – 15 августа 1991 года, Москва)**, Отв. ред. Г.Г.Литаврин, Москва, 1991.
- Лазарев**, В.Н., *Византийская живопись*, Москва, 1971.
- Лазарев**, В.Н., *Два новых памятника русской станковой живописи XII – XIII веков (к истории иконостаса)*, în В.Н.Лазарев, *Русская средневековая живопись. Статьи и исследования*, Москва, 1970, p. 128 – 139.
- Лазарев**, В.Н., *История византийский живописи*, Т. I, Москва, 1986.
- Лазарев**, В.Н., *История византийский живописи*, Т. II, (Таблицы), Москва, 1986.
- Маясова**, Н.А., *К истории иконостаса Благовещенского собора Московского Кремля*, în *Культура Древней Руси*, Москва, 1966, p. 152 – 157.
- Орлова**, М. А., *Наружные росписи средневековых храмов. Византия, Балканы, Древняя Русь*. Изд. 2-е, Москва, 2002.
- Орлова**, М.А., *О традиции наружных росписей древнерусских храмов XI – рубежа XV – XVI вв.*, în *Средневековое искусство. Русь. Грузия*, Москва, 1978, p. 106 – 117.
- Суботић**, Гојко, *Охридска сликарска школа XV века. Студије – 3*, Београд, 1980.

Ediții utile pentru studiul programului iconografic:

- Anrich**, G., *Hagios Nikolaos. Der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche*, Т. I ; Т. II, Leipzig, Berlin, 1913; 1917.
- Ави-Йонах**, Michael, *Le symbolisme du zodiaque dans l'art judéo-byzantin*, în *ACIEB (XIV)*, V. 3, Bucarest, ed. Acad.RSR, 1976, p. 281 – 283.
- Babić**, Gordana, *L'Iconographie constantinopolitaine de l'Acatiste de la Vierge à Cozia (Valachie)*, în *Зборник радова Византолошког Института, XIV/XV*, Београд, 1973, p. 173 – 189.
- Bârsanescu**, Ștefan, *Filosofii de la Sucevița*, în *Magazin istoric*, Anul I, București, 1967, nr. 8, p. 9 – 13.
- Bârsănescu**, Ștefan, *Pagini nescrise din istoria culturii românești (sec. X – XVI)*, București, ed. Acad. RSR, 1971.
- Bees**, Nikos A., *Darstellungen altheidnischer Denker und Autoren in der Kirchenmalerei der Griechen*, în *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*, IV, 1923, p. 107 – 128, 425 – 426.
- Bedros**, Vlad, *Iconographie et liturgie, Le programme de l'abside de l'autel dans cinq monuments moldaves*, în *Studia Patzinaka*, 5, 2007, p. 91-120.
- Bogrea**, Vasile, *Doi sfinxi ai picturilor murale de la mănăstirile Bucovinei: „Elen Astakoe” și „Elen Zmovagl”*, în *Codrul Cosminului*, Anul II și III, Cernăuți, ed. Glasul Bucovinei, 1927, p. 607 – 608.
- Braniște**, Ene, *Liturgica generală*, București, ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1993.
- Braniște**, Ene, *Liturgica generală*, Т. 2, *Noțiuni de artă bisericească, arhitectură și pictură creștină*, Galați, ed. Episcopiei Dunării de Jos, 2002, 250 p.
- Bréhier**, Louis, *La légende des Sages païens a Byzance*, în *Mélanges d'histoire du Moyen Âge dédiés à la mémoire de L.Halphen*, Paris, 1951, p. 61 – 69.
- Brock**, Sebastian, *Efrem Sirul. I. Ochiul luminos. II. Immurile despre Paradis*, Sibiu, ed. Deisis, 1998.
- Cabasila**, Nicolae, *Tâlcuirea dumnezeieștii Liturghii*, **Braniște**, Ene, *Explicarea Sfintei Liturghii după Nicolae Cabasila*, București, ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1997.
- Сарпошу**, Ioan, *Vechea catedrală mitropolitană din Suceava. Biserica Sf. Ioan cel Nou*, Iași, ed. Mitropoliei Moldovei și Sucevei, 1980.
- Carli**, Enzo, *Il Duomo di Orvieto*, Rome, 1965.
- Cartojan**, Nicolae, *Cărțile populare în literatura românească*, V. I, București, ed. Enciclopedică, 1974.
- Cartojan**, Nicolae, *Cărțile populare în literatura românească*, V. II, București, ed. Enciclopedică, 1974.
- Cartojan**, Nicolae, *Istoria literaturii române vechi*, București, ed. Fundației Culturale Române, 1996.
- Cartojan**, Nicolae, *Zapisul lui Adam*, Extras din *Arta și Tehnica grafică*, caiet 3, martie 1938, București, 1938, p. 9 – 14.
- Cărțile populare în literatura românească**. Ediție îngrijită și studiu introductiv de Ion C. Chițimia și Dan Simonescu, V. I, București, ed. pentru literatură, 1963.

- Cărțile populare în literatura românească.** Ediție îngrijită și studiu introductiv de Ion C. Chițimia și Dan Simonescu, V. II, București, ed. pentru literatură, 1963.
- Cincheza-Buculei,** Ecaterina, *Le programme iconographique du narthex de l'église du monastère de Voroneț*, în *RRHA, Série Beaux-Arts, T. XXX*, București, Ed. Acad. Române, 1993, p. 3 – 24.
- Cincheza-Buculei,** Ecaterina, *Menologul de la Dobrovăț (1529)*, în *SCIA, Seria AP, T. 39*, București, ed. Acad. Române, 1992, p. 7 – 32.
- Cincheza-Buculei,** Ecaterina, *Tema „Menologului” din pictura Bisericii Mănăstirii Neamț*, în *Artă. Istorie. Cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj-Napoca, ed. Nereamia Napocae, 2003, p. 135 – 142.
- Ciobanu,** Constantin I., „*Albina sârbească*” – o sursă importantă în studiul profesiilor Întelepților Antici din pictura exterioară moldavă, în *culegerea de studii Civilizația medievală și modernă în Moldova (În onoarem Demir Dragnev)* Chișinău, ed. Civitas, 2006, p. 297 – 304.
- Ciobanu,** Constantin I., „*Cinul*” din pictura exterioară a Moldovei medievale și „*iconostasul înalt*” rus, în *Artă. Istorie. Cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj-Napoca, ed. Nereamia Napocae, 2003, p. 129 – 134.
- Ciobanu,** Constantin I. *Istoria cercetării profesiilor Întelepților Antichității din pictura murală medievală*, în „*Arta – 2005*”, Chișinău, 2005, p. 16 – 25.
- Ciobanu,** Constantin I., *Profețiile Filozofilor Antici din pictura murală de la mănăstirea Sucevița*, în *Revista de istorie a Moldovei*, Nr. 1 – 2 (61,62), 2005, număr dedicat Simpozionului Internațional „*Dinastia Movileștilor – interferențe politice și culturale ale elitelor din Europa Centrală și de Est*.” p. 58 – 62.
- Ciobanu,** Constantin I., *Pseudo-inscripțiile din pictura murală*, în revista „*Sud-Est Cultural*”, 2004, nr. 3, Chișinău, 2004, p. 125 – 136.
- Ciobanu,** Constantin I., *Stihia profeticului, Sursele literare ale imaginii „Asediul Constantinopolului” și ale „profețiilor” Întelepților antichității din pictura murală medievală moldavă*, Chișinău, 2007.
- Ciobanu,** Constantin I., *Tradiția „pseudoinscripțiilor” din pictura murală moldavă în contextul artei bizantine și postbizantine*, în „*Arta – 2004*”, Chișinău, 2004, p. 13 – 22.
- Ciobanu,** Ștefan, *Istoria literaturii române vechi*, Chișinău, ed. Hyperion, 1992.
- Coomaraswamy,** Ananda K., *The Tree of Jesse and Indian Parallels or Sources*, în *Art Bulletin*, XI, 1929. p. 217.
- Coomaraswamy,** Ananda K., *The Tree of Jesse and Oriental Parallels*, în „*Parnassus*”, nr. 1 (Janvier), 1935, p. 18.
- Costea,** Constanța, *Despre reprezentarea sfântului Ioan cel Nou în arta medievală*, în *RMI, Anul LXVII*, nr. 1 – 2, București, 1998, p. 18 – 35.
- Costea,** Constanța, *John, the Persian's Emperor*, *RRHA, BA, T. XLV*, 2008, p. 31 – 44.
- Costea,** Constanța, *Naosul Suceviței*, în *Arta românească / Artă europeană. Centenar Virgil Vătășianu*, Oradea, ed. Muzeului Țării Crișurilor, 2002, p. 105 – 116.
- Costea,** Constanța, *Nartexul Dobrovățului. „Dosar arheologic”*, în *RMI, LX*, nr. 1, București, 1991, p. 10 – 22.
- Costea,** Constanța, *Programe iconografice insuficient cunoscute. I. Biserica mănăstirii Sucevița. Gropnița. II. Biserica mănăstirii Dragomirna. Naos și altar*, în *SCIA, AP, T. 42*, București, ed. Acad. Române, 1995, p. 71 – 75 + 2 pl.
- Costea,** Constanța, *Referințe livrești în pictura murală moldovenească de la sfârșitul secolului XV*, în *Anuarul Institutului de Istorie “A. D. Xenopol”, XXIX*, Iași, 1992, p. 277 – 283.
- Costea,** Constanța, *The Life of Saint Nicholas in Moldavian Murals. From Stephen the Great (1457-1504) to Jeremiah Movila (1596-1606)*, în *RRHA, BA, XXXIX – XL*, 2002/2003, p. 25 – 50.
- Crăciun,** episcop, dr. Casian, *Reprezentarea imnului Acatist în iconografia moldavă din secolul al XVI-lea*, Galați, ed. Episcopiei Dunării de Jos, 1999, p. 3 – 21.
- Crăciunaș,** Irineu, *Bisericile cu pictură exterioară din Moldova*, în *MMS*, 1969, nr. 7 – 9, p. 406 – 444; 1970, nr. 3 – 6, p. 133 – 153; 1970, nr. 9 – 10, p. 480 – 520.
- Dionisie din Furna,** *Carte de pictură*, București, ed. Meridiane, 1979.
- Dionisie Pseudo-Areopagitul,** *Despre numele divine. Teologia mistică*, Traducere de Cicerone Iordăchescu și Theofil Simenschy, Iași, ed. Institutul European, 1993.
- Dragnev,** Emil, *O capodoperă a miniaturii din Moldova medievală. Tetraevanghelul de la Elizavetgrad și manuscrisele grupului Parisinus Graecus 74*, Chișinău, 2004.
- Drăghiceanu,** V., *O icoană din sicriul sfântului Ioan cel Nou din Suceava*, în *BCMI VIII*, 1916, fasc. 33, p. 21-24.
- Drăguț,** Vasile, *Du nouveau sur les peintures murales extérieures de Moldavie. Considerations historiques et iconographiques*, în *RRH*, 1987, nr. 1 – 2, p. 49 – 84.
- Dujcev,** Ivan, *Nouvelles données sur les peintures des philosophes et des écrivains païens à Bačkovo*, în *Revue d'études sud-est européennes, T. IX, nr. 3*, 1971, p. 391 – 395.
- Dumitrescu,** Ana, *Les représentations moldaves du Jugement Dernier dans la première moitié du XVIe siècle*, în *Institutul român de cercetări-Freiburg (Germania), Buletinul bibliotecii române, V. XI(XV), serie nouă*, 1984, Freiburg im Breisgau, p. 337 – 372.
- Dumitrescu,** Sorin, *Chivotele lui Petru Rareș și modelul lor ceresc*, București, ed. Anastasia, 2001.
- Efremov,** Alexandru, *Icoane românești*, București, 2002.
- Erbse,** Hartmut, *Fragmente griechischer Theosofien*, în *Hamburger Arbeiten zur Altertumswissenschaft, band 4*, Hamburg, 1941.
- Garidis,** Miltiadis-Miltos, *La représentation des „nations” dans la peinture post-byzantine*, în *Byzantion, T. 39*, Bruxelles, 1969 (1970), p. 86 – 103.

- Garidis**, Miltiadis-Miltos, *Notes sur l'iconographie des sièges de Constantinople*, în *Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbucher*, 1977, p. 99 – 114.
- Gouillard**, J., Recenzie la **Nandriș Grigore**, *Christian Humanism in the Neo-Byzantine Mural Painting of Eastern Europe*, în *Byzantinoslavica*, XXXII, nr. 2, Prague, 1971, p. 346 – 347.
- Grabar**, André, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris, 1928, p. 278 – 279 și p. 306 – 307.
- Grabar**, André, *La représentation des « peuples » dans les images du Jugement dernier en Europe orientale*, în *Byzantion*, T. 50, Bruxelles, 1980, p. 186 – 197.
- Grabar**, André, *L'Art de la fin de l'Antiquité et du Moyen Âge*, Paris, ed. Collège de France, *Fondation Schlumberger pour les études byzantines*, V. I – II, 1968.
- Grabar**, André, *Les Croisades de l'Europe orientale dans l'Art*, în *Mélanges offerts à Charles Diehl*, Vol. II, Paris, 1930, p. 19 – 27.
- Grabar**, André, *Les voies de la création en iconographie chrétienne. Antiquité et Moyen Âge*, Paris, ed. Flammarion, 1979.
- Grabar**, André, *Un cycle des „capitales” chrétiennes dans l'art moldave du XVIe siècle*, în *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, 21, Wien, 1972, p. 125 – 130.
- Grecu**, Vasile, *Antike Philosophen in der Kirchenmalerei des Morgenlandes*, în *Comptes rendus du Congrès des études byzantines de Bucarest*, București, 1923.
- Grecu**, Vasile, *Cărți de pictură bisericească bizantină. Introducere și ediție critică a versiunilor românești atât după redacțiunea lui Dionisie din Furna, tradusă la 1805 de arhimandritul Macarie, cât și după alte redacțiuni mai vechi traducerii anonime*, Cernăuți, Tiparul „Glasul Bucovinei”, 1936.
- Grecu**, Vasile, *Contribuții la studiul izvoarelor manualului de pictură bizantină*, în *Închinare lui Nicolae Iorga cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, ed. Institutului de Istorie Universală, 1931, p. 189 – 195.
- Grecu**, Vasile, *Darstellungen Altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes*, în *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine*, T.XI, *Congrès de byzantinologie de Bucarest*, *Mémoires*, Bucarest, ed. Cultura națională, 1924, p. 1 – 68.
- Grecu**, Vasile, *Eine Belagerung Konstantinopels in der rumänischen Kirchenmalerei*, în *Byzantion*, T.I, 1924, p. 273 – 289.
- Grecu**, Vasile, *Filosofi păgâni și sibile*, Extras din „*Arta și tehnica grafică*”, Caiet 10, București, 1940, p. 30 – 41.
- Grecu**, Vasile, *Influențe sârbești în vechea iconografie bisericească a Moldovei*, în *Codrul Cosminului*, nr. IX, Cernăuți, Institutul de Arte Grafice și ed. Glasul Bucovinei, 1935, p. 235 – 242.
- Grecu**, Vasile, *La chute de Constantinople dans la littérature populaire roumaine*, în *Byzantinoslavica*, XIV, Prague, 1953, p. 55 – 81.
- Grecu**, Vasile, *Manualul de pictură a lui Dionisie din Furna în românește*, Extras din *Codrul Cosminului*, nr. VII, Cernăuți, Institutul de Arte Grafice și ed. Glasul Bucovinei, 1931, p. 51 – 59.
- Grecu**, Vasile, *Neue Quellen zu der 'Ερμηνία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης des Dionysos von Phourna (rezumé)*, în „Section d'Archéologie et de Philologie Byzantines” din *Comptes rendus du Congrès des études byzantines de Bucarest*, București, 1923, p. 73 – 74.
- Grecu**, Vasile, *O ediție critică a manualului de pictură bizantină*, în *Codrul Cosminului*, nr. IX, Cernăuți, Institutul de Arte Grafice și ed. Glasul Bucovinei, 1935, p. 105 – 128.
- Grecu**, Vasile, Recenzie la **Henry, Paul**: *Folklore et iconographie religieuse*, în *Codrul Cosminului*, Anul IV și V, 1927 – 1928, Cernăuți, Institutul de Arte Grafice și ed. Glasul Bucovinei, 1929, p. 601 – 604.
- Grecu**, Vasile, Recenzie la **von Premmerstein, A.**: *Griechisch-heidnische Weise als Verkünder christlichen Lehre in Handschriften und Kirchenmalereien*, în *Codrul Cosminului*, Anul IV și V, 1927 – 1928, Cernăuți, Institutul de Arte Grafice și ed. Glasul Bucovinei, 1929, p. 608.
- Grecu**, Vasile, *Versiunile românești ale erminiilor de pictură bizantină*, în *Codrul Cosminului*, Anul I, 1924, Cernăuți, ed. Glasul Bucovinei, 1925, p. 109 – 174.
- Grecu**, Vasile, *Viața Sfântului Nifon. O redacțiune grecească inedită*, București, Institutul de istorie națională din București, 1944.
- Grigorescu**, Florin, *Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava în viața credincioșilor*, Suceava, ed. Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților, 2003.
- Grigoriadou**, Lèna, *L'image de la Déésis Royale dans une fresque du XVe siècle à Kastoria*, în *ACIEB (XIV)*, V. II, București, ed. Acad. RSR, 1975, p. 47 – 52.
- Halkin**, Fr., *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, II, Bruxelles, 1957; despre Sf. Nicolae la p. 139-151.
- Henry**, Paul, *Folklore et iconographie religieuse. Contribution à l'étude de la peinture moldave*, în *Bibliothèque de l'Institut français de Hautes-Études en Roumanie*, I, *Mélanges*, 1927, p. 63 – 97.
- Henry**, Paul, *L'arbre de Jessé dans les églises de Bukovine*, în *Extrait de la Bibliothèque de l'Institut français de Hautes-Études en Roumanie*, II, *Mélanges*, 1928, Bucarest, ed. Cultura națională, 1929, p. 1 – 31.
- Henry**, Paul, *Monumentele din Moldova de Nord. De la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea. Contribuții la studiul civilizației moldave*, București, ed. Meridiane, 1984.
- Henry**, Paul, *Quelques notes sur la representation de l'Hymne Akathiste dans la peinture murale extérieure de Bukovine*, în *Extrait de la Bibliothèque de l'Institut français de Hautes-Études en Roumanie*, II, *Mélanges*, 1928, Bucarest, 1929.

- Holl, O.**, articolul „*Philosoph, Philosophen*”, în *Lexikon der Christlichen Ikonographie, Band 3*, Roma, Freiburg, Basel, ed. Herder, 1971.
- Iliopoulou-Rogan, Dora**, *Peinture murale de la période des Paléologues représentant d'une manière originale la partie majeure de l'office liturgique*, în *ACIEB (XIV), V. III*, București, ed. Acad. RSR, 1976, p. 419 – 426 + il.
- Iorga, Nicolae**, *Icoana românească*, în *BCMI, XXVI, 1933*, fasc. 75, p. 7 – 8.
- Iorga, Nicolae**, *Les arts mineurs en Roumanie*, București, 1934.
- Iorga, Nicolae**, Recenzie la **Greco, Vasile**: *Darstellungen Altheidnischer Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes* din *Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine, T.XI, Congrès de byzantinologie de Bucarest, Mémoires (Bucarest, 1924)* în *Revue historique du sud-est européen, II-ème année*, Paris, 1925, nr. 7 – 9, p. 291.
- Isar Nicoleta**, *L'iconicité du texte dans l'image post-bizantine moldave: une lecture hésyaste*, în revista „*Byzantinoslavica*”, nr. LIX, 1998, p. 92 – 112.
- Kazhdan, Alexander P.; Cutler, Anthony**, articolul „*Philosopher*”, în *The Oxford Dictionary of Byzantium, Vol. 3*, Prepared at Dumbarton Oaks, New York – Oxford, Oxford University Press, 1991, p. 1658.
- Lafontaine-Dosogne, Jacqueline**, *L'illustration de la première partie de l'Hymne Akathiste et sa relation avec les mosaïques de l'Enfance de la Kariye-Djami*, în *Byzantion*, T. 54, Bruxelles, 1984, p. 648 – 702.
- Lampsides, O.**, *Μικρά συμβολή εις τὰς παραστάσεις αρχαίων φιλοσόφων εις εκκλησίας*, în: „*Θεολογία*”, nr. 44, 1973, p. 351 – 353.
- Luția, Oreste**, *Legenda Sf. Ioan cel Nou dela Suceava în frescurile din Voroneț*, în *Codrul Cosminului*, Buletinul Institutului de Istorie și Limbă, Anul I, 1924, Cernăuți, 1925, p. 281 – 354.
- Maguire, Henry**, *The iconography of Symeon with the Christ in Byzantine Art*, în *Dumbarton Oaks Papers*, nr. 34 – 35, Washington, 1980 – 1981, p. 261 – 269.
- Mijović, Pavle**, *Les ménologes en Roumanie et en Serbie médiévale*, în *ACIEB (XIV), V. II*, București, ed. Acad. RSR, 1975, p. 579 – 585 + il.
- Milanović, Vesna**, *The Tree of Jesse in the Byzantine Mural Painting of the Thirteenth and Fourteenth Centuries. A Contribution to the Research of the Theme*, în: „*Зораф*”, nr. 20, Beograd, 1989, p. 48 – 60.
- Millet, Gabriel**, *Monument de l'Athos. V. I. Les peintures*. Paris, ed. Librairie Ernest Leroux, 1927, Album – 264 pl. il.
- Millet, Gabriel**, *Recherches sur l'Iconographie de l'Evangile aux XIVe – XVe et XVIe siècles*, Paris, 1916.
- Millet, Gabriel; Talbot Rice David**, *Byzantine Painting at Trebizond*, London, 1936.
- Myslivec, J.**, *Ikonografie Akathistu Panny Marie*, în *Seminarum Kondakavianum. Recueil d'études. Archéologie. Histoire de l'Art. Études byzantines. V*, Prague, éd. Institut Kondakov, 1932, p. 97 – 130.
- Myslivec, J.**, *Svatý Jiří ve východokřesťanském umění*, în *Byzantinoslavica, V*, 1933–1934, p. 304–375.
- Nandriș, Grigore**, *Contribution à l'étude de la peinture murale de Lavra*, în *Le millénaire du Mont Athos, II*, Venice-Chevetogne, 1965, p. 267 – 274.
- Nasta, Aurora**, *Sources orientales dans l'iconographie sud-est européenne. L'arbre de Jessé*, în *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes: Sofia, 26.08. 1966 – 01. 09. 1966, T. II, Archéologie, Histoire de l'antiquité, Arts*. Sofia, 1969, p. 899 – 909.
- Nava, Antonia**, *L'albero di Jesse*, în *Rivista del Real Istituto d'Archeologia e Storia dell'Arte, V, fasc. III*, Rome, 1936.
- Nicolescu, Corina**, *Icoane vechi românești*, București, 1971, cat. 21.
- Nicolescu, Corina**, *Un nou fragment din racla pictată a Sf. Ioan cel Nou de la Suceava*, în *MMS, XLVI*, 1970, p. 377 – 390.
- Nyssen, Wilhelm**, *Pămînt cîntînd în imagini. Frescele exterioare ale mînăstirilor din Moldova*, București, ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1978, 196.
- Ogden Allan**, *Revelations of Byzantium. The Monasteries and Painted Churches of Northern Moldavia*, cu o prefață de Kurt W. Treptow și cu imagini de Octavian Ion Penda, Iași, Oxford, Portland, ed. The Center for Romanian Studies, 2001, 288 p.
- Pamfile, Tudor**, *Povestea lumii de demult după credințele poporului român*, București, Librăriile Socec & Comp. și C.Sfetea, 1913.
- Patterson-Ševčenko, Nancy**, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Torino, 1983.
- Premierstein, A. von**, *Ein Pseudo-Athanasianischer Traktat mit Apokryphen Philosophensprüchen im Codex Bodleianus Roe – 5*, în „*Εἰς μνήμην Σπ. Λάμπρου*”, Atena, 1935, p. 177 – 189.
- Premierstein, A. von**, *Griechisch-heidnische Weise als Verkünder der christlichen Lehre in Handschriften und Kirchenmalereien*, în *Festschrift der Nationalbibliothek in Wien, herausgegeben zur Feier des 200jährigen Bestehens des Gebäudes*, Wien, 1926, p. 647 – 666.
- Premierstein, A. von**, *Neues zu den apokryphen Heilsprophezeiungen heidnischer Philosophen in Literatur und Kirchenkunst*, în *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher, IX*, 1932, p. 338 – 374.
- Progota Monastery**, *The Restoration of the ~ (1996 – 2001)*, Paris, ed. UNESCO, 2001, 410 p.+ 843 il. + 19 pl.
- Réau, Louis**, *Iconographie de l'art chrétien, T. II, P. I, Iconographie de la Bible. Ancien Testament*, Paris, 1956.
- Réau, Louis**, *Iconographie de l'art chrétien, T. II, P. II, Iconographie de la Bible. Nouveau Testament*, Paris, 1957.
- Sabados, Maria Ileana**, *Catedrala episcopiei Romanului*, București, 1990.
- Sabados, Maria Ileana**, *La peinture d'icônes au temps de Pierre Rares*, în *RRHA, BA, XXXI*, 1994, p. 29 – 71.

- Serbische und bulgarische Florilegien (Pčele) aus dem 13. – 15. Jahrhundert**, Nachdruck der Ausgabe von M.Speranskij (1904) mit einer Einleitung und neuen Registern von Dmitrij Tschizewskij, München, ed. Wilhelm Fink Verlag, 1970, Band 28 in „Slavische Propyläen“.
- Simonescu**, Dan, *Sibilele în literatura română*, în *Contribuții privitoare la istoria literaturii române*, București, 1928.
- Sinigalia**, Tereza, *Cittori și imagini votive în pictura murală din Moldova la sfârșitul secolului al XV-lea și în prima jumătate a secolului al XVI-lea. O ipoteză*, în *Arta istoriei. Istoria artei. Academicianul Răzvan Theodorescu la 65 de ani*, București, 2004, p. 59 – 65.
- Sinigalia**, Tereza, *Les peintures murales du sanctuaire de l'église St.Nicolas du Monastère de Probota. Iconographie et liturgie*, în *RRHA*, BA, T. XXXVI-XXXVII, Bucarest, 1999 – 2000, p. 3 – 10.
- Sinigalia**, Tereza, *Observații asupra tabloului votiv din Biserica Sf. Nicolae a Mănăstirii Probota*, în *Artă, istorie, cultură. Studii în onoarea lui Marius Porumb*, Cluj-Napoca, ed. Nereamia Napocae, 2003, p. 143 – 148.
- Sinigalia**, Tereza; **Pușcașu**, Voica Maria, *Observații asupra unor detalii iconografice din pictura naosului bisericii mănăstirii Probota*, în *SCIA, Serie AP*, T. 43, 1996, p. 59 – 67.
- Sinigalia**, Tereza, *Programul iconografic al spațiului funerar din Biserica Sf. Ioan Botezătorul din Satul Arbore*, în *RMI, Anul LXXII, Nr. 1*, 2001 – 2003, București, Institutul Național al Monumentelor istorice, 2003, p. 27 – 34.
- Spetsieris**, K., *Εἰκόνες Ἑλλήνων φιλοσόφων εἰς ἐκκλησίας*, în *Ἐπισημονικὴ ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, 2 Série, XIV (1963/1964), p. 386 – 458.
- Ševčenko**, Nancy Patterson, *Icons in the Liturgy*, în *Dumbarton Oaks Papers*, nr. 45, Washington, 1991, p. 45 – 57.
- Ștefănescu**, I.D., *Iconografia artei bizantine și a picturii feudale românești*, București, ed. Meridiane, 1973, 270 p. + il.
- Ștefănescu**, I.D., *L'illustration des Liturgies dans l'art de Byzance et de l'Orient*, Bruxelles, ed. Université libre de Bruxelles, Institut de philologie et d'histoire orientales, 1936.
- Tafrali**, Oreste, *Le siège de Constantinople dans les fresques des églises de Bucovine*, în *Mélanges offerts à M. Gustave Schlumberger*, V. II, Paris, 1924, p. 456 – 461.
- Tafrali**, Oreste, *Le siège de Constantinople et les portraits de la famille du prince Pierre Rareș dans les fresques de l'église de Moldovița*, în *Arta și arheologia*, Anul III, Fasc. 3, București, ed. Cartea românească, 1929, p. 1 – 9.
- Tafrali**, Oreste, *Iconografia Imnului Acatist*, în *BCMI*, Anul VII, fasc. 1 – 4, București, 1914.
- Taylor**, Michael D., *A historiated Tree of Jesse*, în *Dumbarton Oaks Papers*, nr. 34 – 35, Washington, ed. Center for Byzantine Studies, 1980 – 1981, p. 125 – 176.
- Taylor**, Michael D., *The Prophetic Scenes in the Tree of Jesse at Orvieto*, în: *Art Bulletin*, nr. 54, Washington, 1972, p. 413 – 416.
- Taylor**, Michael D., *Three local motifs in Moldavian Trees of Jesse, with an excursus on the liturgical basis of the exterior mural programs*, în *Revue des études sud-est européennes*, T. XII, nr. 2, Bucarest, 1974, p. 267 – 275.
- Thomas**, A., *Wurzel Jesse* în *Lexikon der Christlichen Ikonographie*, Band IV, Rome, Freiburg, Bazel, Wien, ed. Herder, 1972 (1994), p. 550 – 558.
- Velmans**, Tania, *Création et structure du cycle iconographique de l'Akathiste*, în *ACIEB (XIV)*, V. III, București, 1976, p. 469 – 473 + 9 il.
- Velmans**, Tania, *Une illustration de l'Akathiste et l'iconographie des hymnes liturgiques à Byzance*, în *Cahiers archéologiques*, XXII, 1972.
- Voinescu**, Teodora, *Cea mai veche operă de argintărie medievală din Moldova*, în *SCIA*, 1964, nr. 2, p. 265-289.
- Voinescu**, Teodora, *Un aspect puțin cercetat în pictura exterioară din Țara Românească: motivul sibilelor*, în *SCIA, AP*, T. XVII, București, 1970, p. 195 – 210.
- Voinescu**, Teodora, *Un chef-d'œuvre de l'orfèvrerie moldave ancienne: la châsse dorée de saint Jean-le-Nouveau*, în *RRHA*, 2, 1965, p. 41-52.
- Watson**, Arthur, *The Early Iconography of the Tree of Jesse*, London, 1934.
- Watson**, Arthur, *The Imagery of the Tree of Jesse on the West Front of Orvieto Cathedral*, în *Fritz Saxl (1890 – 1948). A volume of Memorial Essays from his Friends in England*, London, 1957, p. 149 – 164.
- Weyl Carr**, Annemarie, *Tree of Jesse*, în *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. 3, Prepared at Dumbarton Oaks, New York – Oxford, Oxford University Press, 1991, p. 2113.
- White**, John, *The reliefs on the façade of the Duomo at Orvieto*, în *Journal of the Warburg and Courland Institute*, nr. 22, London, 1959, p. 254 – 302.
- Аликсандрер**, П., *Псевдо-Мифодий и Эфиопия*, în *Античная древность и Средние века*, Вып. 10, Свердловск, 1973, p. 21 – 27.
- Антонова**, В.И.; **Мнева**, Н.Е., *Каталог древнерусской живописи. Опыт историко-художественной классификации*, Т. I, XI – начало XVI века, Москва, 1963, 394 p. + 256 il.
- Антонова**, В.И.; **Мнева**, Н.Е., *Каталог древнерусской живописи. Опыт историко-художественной классификации*, Т. II, XVI – начало XVIII века, Москва, 1963, 572 p. + 179 il.
- Апокрифы Древней Руси**, Составление и предисловие М.В.Рожественской, Санкт-Петербург, ed. Амфора, 2002.
- Божков**, Атанас, *Образите на антични философи в старата българска живопис*, în *“Изкуство”*, XVIII, 1967, nr. 10, София, 1967, p. 14 – 19.
- Буланин**, Д.М., *Переводы и послания Максима Грека*, Ленинград, 1984, 278 p.
- Буслаевъ**, Ф.И., *Сочинения*, Т. 2, *Сочинения по археологии и истории искусства*, Санкт-Петербург, ed. Императорской Академии Наук. 1910, p. 375 – 381.

- Грабар**, Андре, *Император в византийском искусстве*, Москва, ed. Ладомир, 2000, 315 p.
- Грозданов**, Цветан, *Илюстрација Химни Богородичног Акатиста у цркви Богородице Перивлетте у Охриду*, in *Зборник Светозара Радојчића*, 19, Београд, 1969, p. 52 și urm.
- Данилова**, И.Е., *Иконографический состав фресок Рождественской церкви Ферапонтова Монастыря*, in *Из истории русского и западноевропейского искусства*, Москва, 1960, p. 118 – 129.
- Псевдо-Дионисий Ареопагит**, *О небесной иерархии*, перевод М.Г.Ермаковой, Санкт-Петербург, 1997.
- Псевдо-Дионисий Ареопагит**, *О церковной иерархии. Послания*, перевод Г.М. Прохорова, Санкт-Петербург, 2001.
- Дуйчев**, Иван, *Древнеозически мислител и писатели в старата българска живопис*, София, 1978, 184 p. + il.
- Дуйчев**, Иван, *Константин Философ и “предсказанията на мъдрите елини”*, in *Зборник радова Српске Академије Наука*, XLIX, ed. Византолошки Институт, Кн. 4, 1956, p. 149 – 155.
- Ефрем Сирин**, *Творения*. Полное собрание в 4-х томах, Сергиев Посад, 1907.
- Казакова**, Н.А., *Пророчества еллинских мудрецов*, in *Словарь книжников и книжности Древней Руси. Вторая половина XIV - XVI в., Ч. 2-я, (Л – Я)*, Ленинград, 1989, p. 305 – 306.
- Казакова**, Н.А., *“Пророчества еллинских мудрецов” и их изображения в русской живописи XVI – XVII вв.*, in *ТОДРЛ, Т. XVII*, Москва-Ленинград, 1961, p. 358 – 368.
- Кирпичников**, А.И., *“Деисус” на востоке и западе и его литературные параллели*, in *ЖМНП*, 1893, nr.11, Санкт-Петербургъ, 1893, p. 1 – 26.
- Кирпичников**, А.И., *Иконография “Вознесения Христова”*, in *Труды археологического съезда в Одессе (1884)*, Т. III, Одесса, 1887, p. 387 – 395.
- Кишилов**, Н.Б., *Аллегория Земли во фресках церкви Спаса Нередицы*, in *Советская археология*, 1966, nr. 4, Москва, ed. Наука, 1966, p. 205 – 209.
- Кривов**, М.В., *Эфиопия в “Откровениях” Псевдо-Методия Патарского*, in *Византийский временник*, Т. 38, Москва, 1977, p. 120 – 122.
- Кув**, Куйо, *Житието на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки*, София, ed. Наука и изкуство, 1983, 96 p. + 160 f.
- Лазарев**, В.Н., *Новый памятник станковой живописи XII века и образ Георгия-воина в византийском и древнерусском искусстве*, in В.Н.Лазарев, *Русская средневековая живопись. Статьи и исследования*, Москва, 1970, p. 55 – 102.
- Лазарев**, В.Н., *Об одной новгородской иконе и ереси антитринитариев*, in *Культура Древней Руси*, Москва, 1966, p. 101 – 112.
- Лоциц**, Ю., *О сивиллах, философах и древнерусских книжниках*, in *“Прометей”*, nr. 11, Москва, 1977, p. 138 – 151.
- Луковникова**, Е.А., *Иконографическая программа декорации нартекса и притворов церкви Софии в Трапезунде*, in *Византийский временник*, Т. 62(87), Москва, 2003, p. 141 – 150, des. 1 – 12.
- Медаковић**, Дејан, *Претставе античких философа и сивила у живопису Богородице Љевишке*, in *Зборник радова Српске Академије Наука*, LXV, ed. Византолошки Институт, Кн. 6, 1960, p. 43 – 57.
- Милеску Спафарий**, Н.Г., *Эстетические трактаты*, Подготовка текстов и вступительная статья О.А. Белобровой, Ленинград, 1978.
- Мильков**, В.В., *Древнерусские апокрифы*, Санкт-Петербург, ed. Русского гуманитарного института, 1999, 896 p.
- Михельсон**, Т.Н., *Живописный цикл Ферапонтова Монастыря на тему “Акафиста”*, in *ТОДРЛ, Т. XXII*, Москва-Ленинград, 1966, p. 144 – 164.
- Мысливец**, Й., *Происхождение “Деисуса”*, in *Византия. Южные Славяне и Древняя Русь. Западная Европа. Искусство и культура*, Москва, ed. Наука, 1973, p. 59 – 63.
- Окунев**, Н.П., *Арилье. Памятник сербского искусства XIII века*, in *„Seminarium Kondakovianum”*, VIII, Prague, 1936, p. 221 – 258.
- Осташенко**, Е.Я., *Об иконографическом типе иконы “Предста царица” Успенского Собора Московского Кремля*, in *Древнерусское искусство. Проблемы и атрибуции*, Москва, 1977, p. 175 – 187.
- Памятники литературы Древней Руси. Вторая половина XV века**, Москва, 1982 .
- Памятники литературы Древней Руси. Конец XV – первая половина XVI века**, Москва, 1984.
- Памятники старинной русской литературы издаваемые графом Григорием Кушелевым-Безбородко**, Вып. III, Санкт-Петербургъ, 1862.
- Петрова**, Г.Д., *“Похвала Богоматери с Акафистом” из Кирилло-Белозерского монастыря*, in *Древнерусское искусство. Художественные памятники русского севера*. Москва, 1989, p. 143 – 156.
- Покровский**, Н.В., *Очерки памятников христианского искусства и иконографии*, 3-е изд., Санкт-Петербургъ, Тип. Синодальная, 1910, 450 p. + 236 il.
- Покровский**, Н.В., *Сийский иконописный подлинник, Вып. II*, Санкт-Петербургъ, in *серия Памятники древней письменности*, nr. СХIII (113), 1896.
- Покровский**, Н.В., *Страшный суд в памятниках византийского и русского искусства*, in *Труды археологического съезда в Одессе (1884)*, Т. III, Одесса, 1887, p. 285 – 381.
- Попов**, Г.В., *Живопись и миниатюра Москвы середины XV – начала XVI века*, Москва, 1975.

- Попов, Г.В.**, *Шрифтовой декор росписи Михайлоархангельского собора в Старице. 1406 – 1407 гг.*, in *Древнерусское искусство. Монументальная живопись XI – XVII вв.*, Москва, 1980, p. 274 – 296.
- Прашков, Любен**, *Църквата “Рождество Христово” в Арбанаси*, София, 1979, 248 p. + 167 il.
- Припачкин, И.А.**, *Иконография Господа Иисуса Христа*, Москва, 2001.
- Прохоров Г.М.**, *Иллюминированный греческий Акафист Богородице*, in *Древнерусское искусство. Проблемы и атрибуции*, Москва, ed. Наука, 1977, p. 153 – 174.
- Пуцко, В.Г.**, *Некоторые замечания о росписях Успенского собора во Владимире. (К иконографии Страшного Суда)*, in *Древнерусское искусство XV – XVII веков*, Москва, 1981, p. 118 – 127.
- Рогов, А.И.**, *Фрески Лаврова*, in *Византия. Южные Славяне и Древняя Русь. Западная Европа. Искусство и культура*, Москва, 1973, p. 339 – 351.
- Саликова, Э.П.**, *Икона “Похвала Богородице с Акафистом” XIV века из Успенского собора Московского Кремля*, in *Древнерусское искусство XV – XVII веков*, Москва, 1981, p. 133 – 135.
- Сергеев, В.Н.**, *О надписях к изображениям “эллинских мудрецов”*, in *ТОДРЛ, Т. XXXVIII*, Ленинград, 1985, p. 326 – 330.
- Серебрякова, М.С.**, *О размещении акафистных композиций в северо-западном углу Собора Ферапонтова монастыря*, in *ТОДРЛ, Т. XXXVIII*, Ленинград, 1985, p. 79 – 85.
- Серебрякова, М.С.**, *Традиции исполнения Акафиста Богородице и стенопись Ферапонтова монастыря*, in *ТОДРЛ, Т. XLIV*, Ленинград, 1990, p. 433 – 442.
- Сперанский, М.Н.**, *Тайнопись в юго-славянских и русских памятниках письма*, in серия *Энциклопедия славянской филологии, Вып. 4.3.*, Ленинград, 1929.
- Стара българска литература, Т. I, Апокрифы**, Составитель и редактор Донка **Петканова**, София, 1982.
- Творогов, О.В.**, *Житие Василия Нового*, in: *Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI – первая половина XIV в.*, Ленинград, 1987, p. 142 – 143.
- Творогов, О.В.**, *Житие Нифонта Константинопольского*, in: *Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI – первая половина XIV в.*, Ленинград, 1987, p. 172 – 173.
- Учение об Антихристе в древности и средневековье**, Санкт-Петербург, 2000.
- Франко, dr. Иван**, *Апокрифи і легенди з українських рукописів, Т. II, Апокрифи новозавітні*, Львів, 1899, p. 1 – 35.
- Щенникова, Людмила**, *“Деисус” в византийском мире. Историкографический обзор*, in *Вопросы искусствознания, 1994, nr. 2–3*, Москва, 1994, p. 132 – 163.
- Щепкина, М.В.**, *Болгарская миниатюра XIV века. Исследование Псалтыри Томича*, Москва, 1963.